

भारत परिषद

वेदमूर्ती विनायक वासुदेव भातखंडे

जन्म : २८ ऑक्टोबर १९४२

दशवंशी, वेदचार्य श्री. वासुदेव हरी भातखंडे शास्त्री यांचे ज्येष्ठ सुपुत्र. प्राथमिक शिक्षण अलिबाग तालुक्यातील नागांमनाखे व त्याचबरोबर वडिलांच्याकडे लिटरी/भौतिक वैसाख्यत. शालेय शिक्षण स्वडित करून १९६५ ते १९६६ पर्यंत पुणे येथील वेदभाऊत वैद्यार्य द. पा. किंगडवडेकर मुळावीच्या भावदर्शनालयानी ब्रानवेद शास्त्रात शालेयचे षड्वन अवधरत. १९६६ मध्ये एस.एस.सी. होऊन असमकाळ अलिबाग येथे झेड.पी. मध्ये नोकरी. त्यात नल व समन्याती वडिलांच्या भावदर्शनास्थानी व्याक्ति करी सिकुल १९६८ पासून डॉक्टरीत पौरोहित्य करत स्थाईक. १९८५ साली वडिलांकडून दणवशीची संधा प्राप्त. हाणुतील कळांत हिन्दू धर्माशी निगडीत, सोपी, सुलभ पुस्तके लिहिण्याचा मोत्स.

प्रि. विलास मोरेष्वर कर्णिक, एम.ए.

जन्म : २९ जून १९४२

डॉक्टरीतील शास्त्रीय कलासेस ह्या शिक्षण संस्थेचे संचालक. ३३ वर्षांचा व ४० इंचांपेक्षा जास्त विद्याभ्यास शिक्षणवाचा समृद्ध अनुभव. अर्धशास्त्रातील प्रमुख व सोप्या शैलीमुळे विद्यार्थिप्रिय शिक्षक. सातत्य, कर्णिक व शास्त्रेय शिक्षण (नगरी व इंग्रजी माध्यम) ह्या दिग्गशी शास्त्रातितवचाच यशस्वीपणे चालविणाऱ्या कलासेस संचालक. प्रसिद्धी पराङ्मुख. श्री. भातखंडे मुळावीच्या अखंडातुळे नगरी सेवकात प्रवेग.

संस्कार दर्शनि

अर्वात्त १६ संस्कार

तेलंगनासहाय्य

प्रि. विलास मोरेष्वर कर्णिक, एम.ए.
ज्ञानदीप कलासेस, डॉक्टरी.

THESE ARE THE OFFICIAL RECORDS OF THE
CITY OF NEW YORK, FOR THE YEAR 1900.
AS PRESERVED IN THE OFFICE OF THE
CITY CLERK, AND AS THE SAME ARE
NOW IN THE POSSESSION OF THE
CITY OF NEW YORK.

संस्कार क्रमांक	संस्काराचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
	प्रस्तावना	
१	गर्भाधान	१
२	गर्भरक्षण	५
३	जातकर्म संस्कार	८
४	नामकरण व पातकारोहण संस्कार	९
५	कण्विधि, दुग्धपान व जलपूजा विधि	१०
६	सूर्य - चंद्रावलोकन	११
७	अन्नप्राशन संस्कार	१२
८	जालळ आणि वर्धापन संस्कार	१३
९	चौल संस्कार अर्थात शेंडी टेवणे	१५
१०	मुंज ते सोडमुंज	१७
११	विवाह-संस्कार	२४
१२	अंत्य संस्कार	३९

प्रस्तावना

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये कोणतीही नवनिर्मिती नाही. हिंदू धर्मामध्ये सांगितलेल्या सोळा संस्कारांची माहिती देणारे अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत; परंतु बऱ्याचशा पुस्तकांची भाषा ही आकलनास कठिण जाते, हे लक्षात घेऊन, सोप्या भाषेमध्ये हे संस्कार सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुस्तक वाचताना, सर्व संस्कार एकाचवेळी न वाचता, एक अधवा दोन संस्कार एकावेळी वाचल्यास समजण्यास सोपे जातील. पुस्तकांत सांगितलेल्या संस्कारांखेरीज नित्यनेमाने काही गोष्ट करायच्यात. उदा.- पाहोटे लवकर उठून, अंधेरणातच वस्त्र आपल्या दोन्ही हातांची ओंख करून 'कराई वसते लक्ष्मी' हा श्लोक म्हणुनवा. प्रत्येक कोटाच्या तळातील भागावर विष्णू असतात. त्याच्या दर्शनाने वान, विद्या व स्वराध्य मिळते. नंतर मुख्यमूर्तीन करून सात नद्या व सप्त सागरांचे स्मरण करून 'देवर्षी' नंतर मुख्यमूर्तीन करून सात नद्या व सप्त सागरांचे स्मरण करून 'देवर्षी' असे म्हणून स्नान करावे. त्यामुळे तेज व उरसाह वाढते. नंतर संव्या, देवतार्चन करून, कपाळाच्या मध्यभागी गंध व कुंकू लावावे. त्यायोगी ज्ञानवर्द्धाची पूजा होते. स्त्रियांनी भागामध्ये कुंकू मारवे; कारण गंगा, यमुना व सरस्वती ह्या नद्यांचे उगमस्थान तेथे आहे. ह्या तीन नद्यांचा संगम मानेजवळ होती, म्हणून त्रिवेदी वेणी घातून त्या संगमाची पूजा करतात. स्त्रीमधील भांगल्याचे त्यायोगी दर्शन होते. शरीरातील ऊर्जा समप्रमाणात राहावी, म्हणून स्त्री-पुरुषांनी निवान एकत्रही सुवर्णलंकार घालावा. रोज स्नानानंतर सूट, आई-वडील व कुलदेवतेला नमस्कार करावा. संव्याकाळी चंद्रदर्शन घ्यावे, असे नित्यनेमाने केल्यास आयुष्यात कोणतीच गोष्ट कामी पडणार नाही.

त्याचप्रमाणे ज्या वास्तूत आणण राहाते, त्या वास्तूत शांती, पुष्टी व तुष्टी मिळावी म्हणून वर्षादिन एकाच वास्तूतुभयान शांती करावी. सकाळी भूपाळ्या म्हणणे, जेवताना मौन धारण करून जेवणे, सोप्याकाळी देवाजवळ विद्या-उदरती लावणे यांमुळे वास्तू सकाळ, दुपार, संध्याकाळी भरतवास्तू* असे म्हणते.

हे पुस्तक लिहितांना सौ. रत्नाची प्रिंमस दाखरकर ह्यांनी दस्तलिखित लिहून बक्षमुल्य सहाय्य केले आहे. लेखक त्यांचे ऋणी आहेत.

पुस्तकातील मजकुराबद्दल काही शंका असल्यास, त्याचे निरासन करणे हे लेखक आपले कर्तव्य समजतात.

प्रकाशक/पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण :
प्रि. विलास मोरेस्वर कार्पिक, इ.र.
ज्ञानदीप क्लॉसेस,
सत्यम को.ऑ.ही.सो.हि.
रामनगर, डोंबिवली (पूर्व)
देवि.फोन नं. २८१३४१८

प्रथम आवृत्ती, फेब्रुवारी २००२
मूल्य : १५/- फक्त

मुद्रक :
राधिका प्रिंटर्स
८, नव-भूपाली को.ऑ.ही.सो.,
आगरकर रोड, डोंबिवली (पूर्व)
फोन नं. २४४३०१९

मनुष्याच्या जन्माच्या आधीपासून हिन्दू धर्माप्रमाणे त्याच्यावर संस्कार चालू होतात. जन्मापूर्वी होणारा सर्व प्रथम संस्कार म्हणजे विवाहानंतर पतीने पत्नीच्या शिकार करायच्या गर्भसंस्कार होय. हा संस्कार गर्भाधान या नावाने ओळखला जातो. हा संस्कार केला गेला नाही तर होणारी संतती कुळाला उत्तरावधक ठरत नाही आणि म्हणूनच संत विवाहित जोड्यांनी गर्भाधान हा संस्कार अवश्य करावा.

हा संस्कार निशाग्रानी म्हणजेच रात्री कावापाचा असतो. ह्या वावरीत होणाऱ्या मुख्य काळजी म्हणजे विवाह झाल्यानंतर पती-पतीने संस्कार होईपर्यंत शरीरसंबंध ठेवायच्या नासतो. स्त्री रजस्वला झाल्यानंतर तीन दिवस विटाळशी म्हणजेच अणुद असतो. त्यातील प्रथम दिवशी ती चांडाळी म्हणजेच असुर्य - जर दुसऱ्याला स्वयं केले तर, दुसऱ्या दिवशी ब्राह्मणातील म्हणजे ब्राह्मण माणसाचा दोष देणारी व तिसऱ्या दिवशी रजशी म्हणजेच दिवस ऋतु असणारी असते. चौथ्या दिवशी मात्र ती पतिसंवेदकाली शुभ असते. पण गर्भाधानविधि पर पडेरपर्यंत नवविवाहितांनी यांचे आवयचक आहे.

गर्भाधान संस्कार हा श्रियांना रजोदरशन झाल्यापासून सोळा दिवसांत करणे आवश्यक आहे. हा काळ ऋतूकाळ आहे. परंतु चौथा, अकरावा व तेरावा दिवस वर्ज्य करावा. पहिले तीन दिवस सुद्धा टाळवेत व उरलेल्या दोन रात्री संस्कारास योग्य आहेत, असे शौनक ऋषींनी सांगितले आहे. विधी जर समरात्री म्हणजेच चौथ्या, साठव्या, आठव्या, दहाव्या, बाराव्या, चौदाव्या अथवा सोळाव्या रात्री केल्यास पुण्याची होते असे शास्त्र सांगते. त्यापासूनच पाचव्या, सातव्या, नवव्या, अकराव्या, तेराव्या अथवा पंधराव्या रात्री म्हणजेच विषम रात्री हा विधी केल्यास कल्याण प्राप्त होते असे शास्त्र सांगते. अशी फलाभासी होण्यासाठी उषातानी पूर्व रात्री (रात्री नऊ ते अकरा) व उतरांनी म्हणजे पाहटे चार ते साठ गमन करावे, सर्व नवविवाहितांनी हे लक्षात घ्यावे की, ह्या संस्कारापूर्वी जर स्त्री गर्भाची झाली, तर ती संतती दोषयुक्त होते.

गर्भाधानसाठी खात्रीत विधी त्याच क्रमाने करावे -

- 1) शौनक ऋषींच्या मते गर्भाधानविधि करण्याआधी पुजेवेगरी, इंडे व इंग्रजी झाडी स्थापना करून भुजवेगरी ही शान करावी. सध्याच्या काळात हा विधी देखिचक धरला जातो, कारण त्यासाठी तीन ते चार तास लागतात.
- 2) संस्कार करणाऱ्या पुढाऱ्याचे स्थापन करावे. त्यानंतर गुळी विवाहित जोडप्याच्या दोन्हीपुढेसाठी पंचकण्य देवाील. तसेच पत्नीला कर्मापुत्रदान सिध्दीकरिता यज्ञोपवीत (चानवे) देवात.

त्यानंतर यज्ञालागे आचमन, प्राणायाम आणि देश काढाचा उचार करून, ^{१६} ह्या माझ्या पत्नीच्या गर्भमण्डले संस्कार बाहुल्याने हिचे ठिकणी होणाऱ्या सर्व गर्भांचे बीज पापमुक्त होण्यासाठी गर्भाधान संस्कार करतो" असा संस्कार करावा.

त्यानंतर गणपतीपूजन व पुण्याहवाचन करावे. पुण्याहवाचन पंचकाश्यानुसार नसावे, तर हे स्वस्तिवाचन असावे. ह्या संस्कारासाठी ऋतुदक्ष ही देवता पुजली जाते, म्हणून तिचा उत्सव नांदीश्राध्दात करावा.

त्यानंतर होमकुंडलार स्वादिकर्म करून (वेदीपुत्री) अग्नी वेतवाचा व त्यावर भात (चव) शिजवावा. पण त्या आधी पतीने पत्नीस दोन्ही हातांच्या मध्यमा व अनामिका या दोन्ही जेवढे तांदूळ उचलले जातील तेवढेच तांदूळ भात शिजवाय्याचा पात्रात द्यावे. पत्नीने तांदूळ स्वच्छ धुईन त्यात पाणी घालून अन्नीर देवावे. ह्या विधीस प्रोक्षणाच निर्वाणविधि म्हणतात.

भात शिजेपर्यंत गुळी आचमनागवर्धन सर्व आवश्यक कर्म करतात. जाला यज्ञवेदी भात शिजेपर्यंत गुळी आचमनागवर्धन सर्व आवश्यक कर्म करतात. जाला यज्ञवेदी आहुतीस योग्य झाली.

प्रजापतीला भाताची आहुती, विष्णूला सहा वेळा गुणाची आहुती, पुढी प्रजापतीला एक गुणाची आहुती दिल्यानंतर पतीने पत्नीच्या मागे उभे राहून तिच्या भस्मकावर उजव्या हाताचा तळवा ठेवण्यावर गुळी "अपन. योपुष्यवर्ध" या सूत्राने आठ मंत्र म्हणतील.

त्यानंतर पतीने पत्नीच्या मागे उभे राहून तिची मान आपल्या उजव्या गुडघ्यावर ठेवून आपला उजवा हात पत्नीच्या हनुमंटीजवळी धरून तिच्या उजव्या नाकपुडीत अक्षराक्ष वनस्पती किंवा दुर्वाचा रस उजव्या हाताच्या अंगठ्यावरून पिळवावा. त्यावेळी गुळींनी सूरस्थानाचे पाच मंत्र म्हणावे. दुर्वाचा रस अनिघाव थंड अस्त्यन्मुळे, घातक घराणीचे पाणी होऊन गर्भास शुद्ध, स्वच्छ व भोकेळे होते, गुळींचे कार्य वास्तविक येथे संपते. गुळी पती-पत्नीला सुयोगीत रायमगुहल जाणवता सांगून खात्रीतपणाने कुली काढायला सांगतात- नंबरकावर वसून पतीने 'मण्डरस्य शिवसो' हा मंत्र म्हणून पत्नीचे मुखावळोकन करावे.

त्यानंतर पुढील सात मंत्र म्हणून तिच्या हृदयेच्यांना स्वयं करावा. विष्णूगीर्णकल्पगुलचा त्याणी पियतु आसिचतु प्रजापतिर्गर्भमण्डपावुते । आसिचतु गर्भाधिरिति गर्भधिरितिस्त्विति गर्भेति अस्मिन् देशे वायतां पुनस्तदाव

- ३) दिव्याची अरणीच निर्मिथती अविनाशिता संते गर्भकामाहे दशमे मासि सुतवे
- ४) नेत्रमेधपाणत सुपुत्रः पुनरागत
- ५) अस्त्ये ने पुत्र कामार्थ गर्भमाधोदितः पुमान्
- ६) यथेयं पृथिवी महसुताना गर्भमादये एतत् गर्भमाधे हि दशमे मासि सुतवे विष्णोऽप्रेक्षणे रूपेणस्थानायातीत्यां पुनसंसंजानादरे हि दशमे मासि सुतवे
- ७) प्रजापते न त्वदेताभ्यान्यो विभावातादि परिता बभूव । यत्कामस्तत् जुहुस्तस्यो अस्तु वयं स्वाम परतवो रयीणां ॥
- ८) त्वानात्र खातीत तीन भंज म्हणून परी-पत्नीती एकत्र यावे व तेच तीन भंज म्हणून विसर्ग व्हावे.
- १) तांपूर्णाच्छिवतमागे यत्स्वस्याबीजं मनुष्यावपति यातकुरुउशरी विश्रवाते यत्सामुपशंतः प्रहरामशेयं योगर्भमोषधीनां भवतुंशोत्पदकतां
- २) एतन्यः पुरुषीणां
- ३) अहं गर्भमादधानोषधीच्य हं विश्वेपुत्रवत्त्वतः अहं प्रजाअवनयं पृथिव्या महंजनिभ्यो अरणीषु पुत्रान् गर्भार्धानविधि संपूर्ण झाला.

ज्योतिष शास्त्रागुत्तर

चंद्र शुभसाह : परीक्षेतील लमलत अथवा केंद्रात पंचम, नवम स्थानात शुभ ग्रह असताना एकत्र यावे.

रजोदर्शनानंतर चार रात्री, आई-वडिलांचे श्राद्धाचे दिवस, त्याचे मागला व पुढील शिवरा, ५ वर्षाकळ, सूर्यसंक्रांत, मघा, मूळ, रेवती ही नक्षत्रे, अष्टमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा, अमावस्या, ग्रहपूजा हे एकत्र येण्यास चर्य.

गर्भसंश्लेषाचे उपाय

दुसऱ्या/तिसऱ्या महिन्यात शुभ दिवशी, पांढरी शिंगणी, चवदाव्या पारधीचा कोंब, शिंगाच्या, महाबळाची शिवळी फुले, लघुचिकण्या ही औषधे गर्भच्या दुधात उगाळून, पत्नीचे उजव्या नाकांत ३ ते ४ थेंब घातावे किंवा चवदाची कोमल पाने अथवा चवदाची पारधी आणि गुळथेस कच्चागळ चूर्ण करून हुंमण्यास यावे अथवा पाण्यातून नाकांत घातावे; किंवा चवदाच्या तृतीकाडीत उत्तर चानूच्या फांदीवरित १ कळया, २ स्वच्छ मोठे तांदूळ, २

उडीर, २ पांढऱ्या मोहरीचे दाणे दाह्यावरोबर पुष्प नक्षत्र दिवशी खावे अथवा पुष्प नक्षत्रावर पांढऱ्या शिंगणीची मुळी दुधात उगाळून ते ४ थेंब पुनराची इच्छा असल्यास उजवे व कपरीची इच्छा असल्यास डाव्या नाकातुडीत घातावेत.

विशेष अहाराचे

गर्भमात टाळणे, गर्भिणी सगळत होणे, प्रसूती सुलभ होणे, होणारे बालक अत्यंत शिरोमी, सुंदर, पुष्ट, बलिष्ठ, दीर्घायुती, बुद्धिमान व्हावे ह्याकारिता खातीत उपाय अवश्य करावा. १ तोळा अक्षयाभा बारीक कुटून ४० तोळे पाण्यात घालून १ अष्टमांश म्हणजे ५ तोळे काढा उरविचे. त्यात १ तोळा खडीसाखर घालून सकाळी व रात्री अर्धा-अर्धा भाग पार्ल्या महिन्यापासून प्रसूतीपर्यंत सेवन करावा.

फक्त प्रायज व दालयास

वरीलप्रमाणे शिमी करून सुट्टा गर्भधारणा न झाल्यास विव्दोष अथवा पिपाबदोष असल्याची शक्यता असते. तेव्हा अशा परिस्थितीत ज्योतिर्दिनाच्या ठिकाणी जाऊन नारायण नानावळी हा विधी करावा.

पुंसवत अन्तर्वशीभूत शीर्मांतोन्मथल संस्कार

गर्भपात्राणां शालानंतरं गर्भिणीने काही गोष्टी कदाश्ने पाळवण्याच्या असतात. उदाहरणार्थ खाती दिलेल्या गोष्टी टाळल्यात.

- १) भरभर चालणे, व्यायाम करणे, पुकळ मजले असलेले घर वडणे, तलावात उडी मारून तलाव करणे, प्रवास करणे.
- २) दिवसा झोपाणे व रात्री जागणे.
- ३) आंबट, तिखट, अतिथंड, अतिउष्ण, जडात भक्षण करणे, तंबाखू, खाणे.
- ४) वादविवाद घालणे, अप्रमद बोलणे, जारत हसणे, आळस देणे.
- ५) मैथुन काढणे, संस्पर्श पहाणे वगैरे.
- ज्याप्रमाणे वरील गोष्टीं बघते आहेत, त्याच्या उलट खालील गोष्टी अवश्य कराव्यात-
 - १) गुडजमानी पूजा करणे, दान करणे.
 - २) काळळ घालणे, वेणी घालणे, सुगंधी पुष्प व सौभाग्य अंतंकार घालणे.
 - ३) गांवाची उटी, सुगंधी पुष्प यांचा नित्यचार करणे.

गर्भरक्षण होण्यासाठी व बलवान कुटुंबीय व संतत संततीसाठी शास्त्रांमध्ये पुंसवन, अन्तर्वशीभूत व सीमान्तोन्मथन हे विधी सांगितले आहेत.

पुंसवन म्हणजे पुमान म्हणजे वीरवान व बलवान संतती. अन्तर्वशीभूत म्हणजे परत म्हणजेच गर्भवात होऊन न देण्यासाठी करावयाचा संस्कार अर्थातच पूर्ण दिवस भरल्यानंतरच प्रसूती होण्यासाठी करावयाचा विधी. सीमांतोन्मथन हा विधी स्त्रिया मत्तकालीन ग्रंथींचे रक्षण करण्यासाठी आहे. मत्तकरभर म्हणजे मेझूर अथवा मानसिक शास्त्रीय जर अण्वात झाला, तर रक्तस्य मूर्ध्ति होऊन त्याची चलनचलन छिदा बंद होते. सीमांतवे विकसनी मुख मानसिक शक्ती असते. म्हणून गर्भवाती रक्तीचे निवार, मानसिक शक्ती, आहार, आचार वगैरेचे प्रतिबंध गर्भस्य वास्तव्यावर पडतो. गर्भस्य वास्तव्यावर, त्याच्या मानसिक शक्तीवर प्रभाव पाडण्याकरिता गर्भवाती रक्तीच्या मेझूर प्रभाव पाडण्याची आहारयोजना आहे. बालकाचे मन दृढ करणाऱ्याकरिता गर्भवातीचे मन दृढ व शांत केले पाहिजे. कोणत्या तेजाने आपले बालक युक्त व्हावे त्याच तेजाचा विचार, धारन-मनन गर्भवाती रक्तीचे केले पाहिजे.

गर्भवाती रक्ती आपली शारीरिक, मानसिक शक्ती गर्भस्य बालकाला देऊ शकते. म्हणून गर्भस्य बालक सामर्थ्याने भरून त्याची काळा पालट्याचे गर्भवाती हे एक मोठे साधन आहे. बालकाच्या यथायोग्य शिक्षणाला आरंभ गर्भापात्रच होऊन त्याची नैतिक शक्ती दृढ होते. केवळ शाळा कॉलेजच्या शिक्षणाने मुले चांगली निवृत्ती ही कल्पना चुकीची आहे. म्हणूनच वरील संस्कार.

वरीलपैकी पुंसवन व अन्तर्वशीभूत हे संस्कार गर्भाच्या नित्यत्वा, चौथ्या, सहाव्या अथवा आठव्या महिन्यात करावे. तीनही संस्कार एकत्र करावयाचे असल्यास चौथा, सहावा किंवा आठवा महिना घ्यावा.

संस्कारासाठी मृग, पुनर्वसु, पुष्य, हस्त, मूळ, श्रवण किंवा ऐवनी नक्षत्र असते. वारातध्ये मंगळवार, गुल्वार, शुक्रवार व रविवार ह्यांपैकी जो सोईचा असेल, तो वार घ्यावा.

जाला अधिक खोलात जाण्याची इच्छा आहे त्याने जन्मपत्रिका, तन्मपत्रिका व नमस्त्रो पत्रिका घेऊन अधिकारी व्यक्तींना दाखवावे.

ह्या तीनही संस्कारांना आठगुळ, अष्टमंगल अथवा ओढी भरणे असे म्हणतात. पुंसवन, अन्तर्वशीभूत संस्कारासमयी खालील संकल्प सोडल्यात येतील-

या माव्या भावण्या ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या सर्व गर्भचे वैदिक दोष (गुणजं केवळ वास्तव, इष्टिय सुख, सारीरिक सुख), गार्हिक म्हणजे गर्भास्तेष्ट असताना आर्द्राहुन येणारे, अश्रादि दोष यांचा नाश व्हावा, पुरुषता यावी. पिप्पल ज्ञानाचा उद्भव होण्याच्या आठ जे-जे प्रतिरोध आहेत ते नाहिले व्हावेत. माझ्या भावण्या ठिकाणी गर्भाची सौम्य वाद रोखणारी विविध शक्ती, वातारण्यगुण, पद्मयुक्त अभिचरणे, वैशिक दोषगुळे, अमंगल कार्य नाहिले होऊन सकल सौभाग्याचे एकच स्थान असलेल्या महालक्ष्मीचे अतिर्भवन (प्रवेश) होऊन, प्रतिभार्थावत प्रसवशक्ती असेवर्धन कायम टिकून राहावे.

या विधीत सूत्रकार पत्नीला बैलाच्या कातड्यावर बसवावे, असे सांगतात. त्यामुळे उत्तम बीज पत्नीच्या ठिकाणी उत्पन्न होते. इतकी मात्र त्या ठिकाणी तांबडी शाल, धातळी घालतात.

दक्षिणातन - पत्नीने दोन्ही हात पुमर, गुड्याच्या आत घेऊन, उजव्या हाताचा पसत करावा. त्यावर पतीने नाईचे दाही घालावे. त्यावर पुढेस अंग करून, सादू (गाई) ठेवावा. त्याच्या दोन्ही बाजूंस उडीद ठेवावेत. नंतर पतीने किला 'काय विलेस?' (किं पिलेस) असे विचारले व तिने 'पुंसवन मिले' असे उत्तर घाले व ते दाही मिळून टाकावे. नंतर पत्नीला आचमन करण्यास उदक घाले असे तीन वेळा करावे. दाही घट्ट अस्तव्यापुळे गर्भातील उष्णता कमी होते. उडीद बलवर्धनाचे कार्य करतात. गर्भास पुढी मिळते.

अन्तर्वशीभूत - दुर्वा किंवा अवांगांचा वनस्पती बाटून, त्याचा गोळा स्वच्छ अस्वात घेऊन, गर्भिणी पत्नीला पूर्वेस तोंड करून बसवून, पतीने पत्नीच्या मागे उभे पाहून, तिचे तोंड बर करून, तिच्या उजव्या बाकगुडीत, आपल्या उजव्या हाताच्या अंगठ्यावरून रस पिळावा. पत्नीने नाकातून दुर्वाचा रस उतरवत नयेनाच, तिने आचमन करावे. नंतर तिच्या डोक्यावर संपूर्ण तळसेत ठेवावा. यावेळी प्रजावत सूक्त, जीवपुत्र सूक्त म्हणानीत. रक्तीच्या ठिकाणी अमिताभ्याची दूर्वा होण्यासाठी व दुष्ट गर्भजंताचा नाश होऊन,

५. लामकराण व पातकरोहण संस्कार

जन्मलेखा बालकाला सुंदर, सुखीय व सुकुटुटीत नाव देणे आणि त्या नावाप्रमाणे बालकाला बुद्धी, विद्वान, प्रकृती वगैरे प्राप्त होण्यासाठी परमात्म्याची उपासना करून जो निधि करतात, त्याचे नाव 'लामकराण संस्कार' होय. हा निधि जन्मापासून अकराव्या अथवा बाराव्या (शक्यतो बाराव्या) दिवशी करतात. कर्मेच्या बाबतीत हा निधि तेवढ्या दिवशी करून सुद्धा चालतो. जर काही अडचण असेल तर हा निधि १०१ व्या दिवशी किंवा दुसऱ्या वर्षाच्या आरंभी जन्मलेखाच्या दिवशी करावा. हा निधि छोट्या अक्षर सोहळा माघ माहा असतो.

हा संस्कारामध्ये सर्व प्रथम नादिश्राध्दाना पुण्याह घाचन करतात. त्यानंतर कल्पयानामध्ये तांदूळ घ्यावे व सुवर्णाच्या काडीने छातीतप्रमाणे नावे देखावतात.

- १) कुलदेवता उदा. श्री महालक्ष्मी
- २) नक्षत्रदेवता उदा. अग्नि ही कुलिका नक्षत्राची देवता आहे.
- ३) मातृदेवता - प्रत्येक महिन्याची देवता वेगळी आहे. उदा. वैश्र महिन्याची देवता कृष्ण, वैशाख महिन्याची देवता अनंत वगैरे

त्यानंतर हा नामदेवताची पूजा करून बरीत सर्व नावे अपत्याच्या उजव्या कानामध्ये सांगतात. ही नावे सांगताना नक्षत्राचे चरणाक्षर नाव सांगणे अत्यावश्यक आहे. उदा. कुळच्याही नक्षत्रात ४ चरणा असतात. समजा अग्निनी नक्षत्रात तितल्या चरणात बालकाचा जन्म झाला असेल तर त्याच्या नावाची सुवात 'चो' हा चरणाक्षराची व्याख्या द्यावी. (चोलेवत) त्यानंतर व्यावहारिक नाव देवावे. त्यानंतर मुलगा असेल तर सप्त अक्षरी व मुलगी असेल तर विषम अक्षरी नाव देवावे. ब्राह्मणकुल महाशिशिर्वाद घ्याता. नंतर शिशुला नवीन वस्त्रमण्डणे देऊन सुवासिनींनी ओक्षण करावे. सर्वसाधारणपणे हा निधि सकाळी करतात व मुलाला घालण्यात घालण्याचा निधि सायंकाळी करतात.

मुलाला घालण्यात घालण्याचा निधि हा तसे पाहता लौकिक सोहळा असतो. त्यावेळेस कुलदेवतेचे पूजन करून नवीनच बालकास नूतनवस्त्र अंतःकारणे आपणवित करतात. त्यानंतर पुष्पमालांनी सजवलेल्या बालकामध्ये बालकास पूर्वेस डोकें ठेवून निवडतात. हे कार्य आई आणि सुवासिनी मंगल वाद्यांच्या गाजताना त्यानंतर प्रसंगास योग्य अशी गावी म्हणुनी जातात. त्यानंतर आलेल्या सुवासिनींचा यथाभित स्नानात करतात.

५. कणविय, दुग्धपात्र व जलपूजा निधि

दोषापासून रक्षण करण्यासाठी, तसेच आयुष्यबुद्धी होण्यासाठी अंतःकार घातून करण्यासाठी, सर्वांनी वाढण्यासाठी कान दोषापाची प्रथा आहे ह्यालाच 'कणविय संस्कार' असे म्हणतात. हा निधी सहाव्या, सप्तम्या किंवा आठव्या दिवशी केलास दिवस शुभ आहे किंवा नाही हे घराबे तपास नाही. जर हा संस्कार बरीत दिवशी करणे शक्य झाले नाही तर जन्म दिवसापासून दहाव्या, बाराव्या अथवा सोळाव्या दिवशी कान दोषावेत. त्या दिवशी लूनीया, पंचमी, अष्टमी, दशमी, त्रयोदशी किंवा पौर्णिमा ह्यांपैकी तिथी असावी. कर्मेच्या बाबतीत प्रथम उगा कान दोषाचा तर पुत्राचा प्रथम उजवा कान दोषाचा. बालकाचे आठ अंगुळे तांबीची सुई असावी. राजपुत्राचे कान सुवर्णाच्या सुईने दोषावी. ब्राह्मण व वैश्य काढ्यासाठी रुखाची सुई वापरावी तर शूद्रासाठी सुई सोहळाची असावी. कृशिकेला आत सिरले झरातच भोक असावे. कर्मेध्याचाचून तर पित्ताने अपत्यास पाहिले तर त्याचे सूर्य पुण्य नष्ट होते.

तसे पाहता बालक जन्म झाल्यापासून स्नानात करीत असते, परंतु बालकाची जखी चाह होते तसे हातघात करण्याचे प्रमाण वाढून स्नानात करताना मातेस इजा होण्याची शक्यता असते. ती टाळण्यासाठी व बालकाच्या स्वस्थत्वासाठी दुग्धपात्रनिधि सांगितात आहे. जन्म झाल्यापासून १५ व्या दिवशी किंवा दुसऱ्या जन्मनक्षत्री हा निधि करावा. कुळच्याही परिस्थितीत असंप्राप्तनाच्या आणी हा निधि होणे आवश्यक आहे. मध्यमदृकाळी कुलदेवता व ब्राह्मण ह्यांचे पूजन करावे. मातेची आणि सौमन्यवती स्त्रियांनी बालक, बालिकेस अलंकृत करावे. बालकाचे डोकें पूर्वेस अथवा दक्षिणेस असावे. त्यानंतर शंखानध्ये मातेच्या स्वस्तानीत दूध घ्यावे व बालकास पाजावे.

जेव्हा प्रसूती मातेच्या माहेरी होते, तेव्हा १ महिन्याहून अधिक काळ बाळाला पातुलगृहीत राहता. पूर्वीच्या काळी अग्नी पयसत होती की, सासरी पयस जाण्यापूर्वी गावाच्या शेतीत असलेल्या उदकाच्या स्नानी जाऊन उदकाची पूजा करत असत. ही पूजा प्रसूतीनंतर एक महिन्या पूर्वी झाल्यावर करत.

ही पूजा सोमवार, बुधवार, गुरुवार तसेच अशुभ तिथी सोडून करावी. वैश्र, पीय व अधिक मात बर्बाद करावेत. तसेच गुरू शुक्राचा अस्त होणारे दिवस टाळावेत. नंतर श्रवण, पुण्य, पुनर्वसू, मृग, इस्त, मूळ किंवा अनुराधा ह्यांपैकी नक्षत्र असावे. शारदाप्रमाणे जलपूजा केलावरच बाळाला स्वगृही जाऊ शकते.

जन्म शाल्यापादृत तिस्रया अथवा चौथ्या मर्हियात बालकाची अव्यक्तोक्त शक्ती उत्तेजित होत असते. म्हणून चौथ्या मर्हियात पूर्व, अग्नि, चंद्र व गाय गंधे यदीन बालकाला घडवावे. ह्या संस्कारात देव जेव्हा आले. बालक अथवा जंगलाल जेव्हापुढे शुद्ध वायुचे सेवन होते व मर्हियाकालाल होणारे रोग दूर जाऊन शारीरिक उन्नती होते. तसे म्हणजे त्याला सुट्टी अव्यक्तोक्त करण्याचे प्राथमिक शिक्षण मिळते. जर म्हटल्याप्रमाणे तिसरा किंवा चौथा मर्हिया सांगितला आहे काण्ण चंद्रदर्शन स्पष्ट होण्यासाठी एकदा जन्मापासून तिस्रया मर्हियातील शुद्ध पक्षाल येणारी प्रतिमा, द्वितीया अथवा तृतीया धरती किंवा चौथ्या मर्हियातील शुद्ध पक्षी ज्या नक्षत्री जन्म झाला असले तो दिवस धरता.

देवदर्शन सुद्धा स्वातंत्र्योत्थनाच्या दिवशी करावे.

हा संस्कार करण्यास आठ दिवसाल, चंद्र, पूर्व, वायुदेव व आकाश ह्यांचे पूजन ब्राह्मणकंदूत करावे. त्यासाठी सुपाऱ्यांवर त्या-त्या देवतांचे आवाहन करून गुरूची पूजन करतात. छानंतर (कडीसु) म्हणजे करगोट्टा बांधणे व बालकास बसवणे. मृण्मयवेष्टान हे विधि पाचव्या मर्हियात शुभ दिवशी करतात. त्यासाठी मृग, हरत, पुष्प, अश्विनी, ज्येष्ठा, सौमिणी उत्तरा व रोहिणी ह्यांपैकी एकतरी नक्षत्र असले लागते. प्रथम गुरूची स्वस्तिगुणवाह वाचन करतात व त्यानंतर पुढी व करगपूजन केले जाते. त्यानंतर घरातील देव जेव्हा यक्षी व ब्राह्मण ह्यांचे पूजन करतावे. जमीन शेताचे सारकून त्यावर मंडळ काढून बालकास करगोट्टा बांधून बसवावे. त्यावेळी बालकास मंगलवाह वाचवून, ब्राह्मणांचे आशिर्वाद घेऊन बालकास आवाळवे. त्यावेळी बालकास संपूर्ण आयुष्य देण्याची विनंती करणारे, पुढीभातेला उद्देशून खातीत चार मंत्र गुरूची म्हणतात.

- १) चंद्रांकडे द्वितीयातले दिशाच गणनस्वरच निखे पावं भिमं दयाते त्वरंतंशु सर्वदा ॥
- २) अग्रमत प्रभवंत दिवातरावावा विद्या रंशुं समतंरंते देवाः सक्त पुणंमाः ॥
- ३) रक्षेनं वसुधेशी सदा सर्वदांत शुभे आयुःप्रमाणं निखिलं निशिरस्व हरि शिबे ॥
- ४) अविद्यायुषस्वरस्य येकेनित्यवीथिभः जीवितोत्पन्न वित्तेशु निर्दहस्वाधिरणेताम् ॥

ह्या मंत्रोच्चारानुळे जीवित आरोग्य व संपत्ती ह्यांच्या संपूर्ण नारा होऊन बालकाचे रक्षण होते. येथे पुढीभातेला मातेपेक्षासुद्धा अधिक मान दिलेला असतो.

सर्वसंस्कारांपणे सहा मर्हियानंतर बालकाला दात येण्यास सुरुवात होते. त्याचा स्व माती खाण्याकडे होतो. कारण मातीमध्ये खादरपणा असतो व त्याला क्षार खाण्याचीच इच्छा होते. ह्याच कालाल बालक अन्न प्राशन करण्यास योग्य होतो. बलवान बालक सहाव्या मर्हियात व साधारण शक्ती असलेले बालक आठव्या किंवा नवव्या मर्हियात अन्न पचविण्यास योग्य होतात. म्हणून अन्नप्राशन संस्कार सहाव्या मर्हियात करतात.

हा संस्कारात बालकाच्या पिण्याने ब्राह्मणने सांगितल्याप्रमाणे आचरण, प्रणाल्याम व देशकालाचा उच्चार करून खातीत संस्कार सांडतात.

(मी, माझ्या बालकाला, मातेच्या गर्भातील मळ प्राधान्युळे झालेल्या रोगांचा नारा होण्यासाठी, शुद्ध अन्न इत्यादिकांची प्राप्ती होण्यासाठी, इंद्रिये, ब्रह्मदेव, आयुष्य याचा लाभ होण्यासाठी, बीज गर्भापादून झालेल्या पारांचे तिसर होण्यासाठी अन्नप्राशन नावाचा संस्कार करतो.)

छानंतर मुलाला सजवून, आईच्या मांडीवर पूर्वकडे तोंड करून बसवावे. पुण्याह वाचन व म्हट्टेवता पूजन करून, दही, मध, तूप मिश्रित अन्न चांदीच्या किंवा कांद्याच्या पात्रात घ्यावे. मातेने 'अन्नपते' ह्या मंत्राने पहिला घास भरवावा. नंतर ब्राह्मणांचे आशिर्वाद घेऊन, त्यांना भोजन व दक्षिणा प्रदान करावी. होम करावयाचा असल्यास पुढी नावाच्या अग्निची स्थापना करावी.

आशी म्हणल्याप्रमाणे बालक माती खाण्याचा प्रयत्न करते ते टाळावयाचे असल्यास शुद्ध माती भाजून त्यात दोंडा मध घालून चाटण्यास दिली तर पुढी माती खाण्याची इच्छा होत नाही. अन्नप्राशन संस्कार म्हणजे अन्नभक्षण संस्कार नव्हे. त्याला चाण्याची इच्छा होत नाही. अन्नप्राशन स्वनयान पूर्णपणे वर्ज्य करावे. तूप भात किंवा थोडे-थोडे अन्न व दुध द्यावे. एक वर्षांतर स्वनयान त्यात तूप घालताने आणि तीन तूप मध दहीमिश्रित भात द्यावा. भात शिजत असतानाच त्यात तूप घालताने देऊ नये, शिजल्यावर एक तोंडा मध व एक चमचा दही घालावे. तूप व मध समभाग देऊ नये, कारण त्याने विषनिर्मिती होते. अन्नप्राशनच्या अन्नप्राशनने बालक तेजस्वी व पाकळी होतो. (दात येण्याच्या सुमारास दिकेमातीची कांडी उगाळून दिल्यास लाभदायक राहिली.)

प्रथम केश जुडन - म्हणजेच जायक काढणे. हा विधि प्रथम वर्ष पूर्ण होण्याआधी पत्ने साहा महिन्यानंतर करावा. विधिपुस्तक व पोष येव्ही प्रथम केसावुडन करतपाचा उद्देश लवचके रोम दृढ व्हावे डोक्यातील सर्व भागाला पोष तो रक्त पुरवठा व्हावा, हा आहे ५५ व्या वर्षी केसांमध्ये जुंदा निर्माण होत नाही. बालकाला हलकेपणा वाटून जीवन सुवागह वाटते.

मुलाचे जायक सप्तमसात व मुलीचे जायक विषम महिन्यात करावे. जायक हे फक्त उत्तरायणातच होते. सर्वसाधारण १४ जानेवारी ते १४ जुलै हा काळाला करावे. ६५ व्या वर्षी खाताडी पुनर्वसू, पुष्य, अश्विनी, मृग, श्रवण, धनिष्ठा, शतताराका, हस्त, चित्रा, स्वाती ७० व्या वर्षी हे नक्षत्रे शुभ आहेत. तसेच सोमवार, बुधवार, गुलवार, शुक्रवार हे शुभ वार समजले जातात. खात सुखा अष्टमी व अमावस्या वर्ज्य काढवी. म्हणजेच गुलबीकडून काळजीपूर्वक प्रथम केस खुडतावा हिरस काढता. केसावुडनानंतर मस्तकाला मजई सत्तावी.

प्रथम वर्धापनदिनी म्हणजेच बालकाच्या पहिल्या वर्षाच्या आठवड्याची यजमानांनी अर्धात बालकाच्या तिल्याने आचमन, प्राणायाम व देस काढावा उच्चार करून, परंपरेवर प्राप्तीसाठी व आयुष्याच्या कुटुंबासाठी संकल्प सोडवा. त्यानंतर नंदिश्राव्ह, पुण्याहवाचन झाल्यावर गुलबीनी पुढील संस्कारासाठी अधिकार प्रदान करावा. गुलबी खातील ज्ञानाने वर्धाने संस्कार विधि पार पाडतील.

- १) अनिरुध्दापना - अनिचे नाव बलवर्धन
- २) प्रधान देवता म्हणजेच मनुजेंद्राची स्थापना करतील.
- ३) नंतर तीन-तीन दूधां द्यामये बुडवून अथवा दही, मध, तूप यांच्या मिश्रणात बुडवून एकमेकां आठ आठुनी दिल्या जातील. त्यावेळी "अंबकं यजामहे" हा मंत्राचा उच्चार केला जाईल. त्यानंतर "आनोमद्वा" हा मंत्र म्हणत दही वेळा माताची आठुनी दिली जाईल.
- ४) त्यानंतर "इमंस्तोमं" या मंत्राची सोळा आठुनी दिल्या जातील.
- ५) "जातवेसे" या मंत्राची एक आठुनी दिली जाईल. अथाप्रकारे एकूण सत्तावीस आठुनी दिल्या जातील.
- ६) त्यानंतर चंद्र, वरुण, नक्षत्र देवता, वासुदेव स्व नामदेवता आंघोरी पुजा करून हेम समान केला जाईल. त्यानंतर बालकास सात पिरवीनांची प्रार्थना करून तीळ आणि गुळमिश्रित दूध प्राशन करायला देवावे. गुलबीना गावा, भूमी, सुवर्ण ही दाने देऊन यथाशक्ती दक्षिणा द्यावी. सुवासिनी व इतर आभेष्ट्यांना भोजन करी देऊन वर्धाने दिनाचा आनंद घुटवा.

शास्त्रप्रमाणे यथाव्या पद्मास वर्धापन हे विधि करणे अपेक्षित आहे. परंतु आधुनिकतया धर्माधिकाऱ्या जीवनात हे शास्त्र नसल्याने कमीत-कमी वर्धापनदिनी नूतन वस्त्र परिधान करून, गोड पदार्थ करावा. ज्याचा वाढदिवस आहे. त्याला यथोचित व्यवहारी आशिर्वाद करावे.

५० व्या वर्षी	वेण्णी
५५ व्या वर्षी	चारुणी
६० व्या वर्षी	उत्तरव (सादीभात)
६५ व्या वर्षी	मुरुजुब
७० व्या वर्षी	क्षेमरायी
७५ व्या वर्षी	पेन्नी
८० व्या वर्षी	सहस्रचंद्रस्तन
८५ व्या वर्षी	सेरी
९० व्या वर्षी	सेरी
९५ व्या वर्षी	अंबक माष्टरायी
१०० व्या वर्षी	महापुरुजुब

३. चौत संस्कार अर्थात वृद्ध कर्म म्हणजेच शेडी ठेवणे

हापुटील मुंजीरपदीचा कोणताही संस्कार करताना, कोणतीही प्रतिकूल घटना घडल्यास, खातील शांती अथवा होम केव्हास, प्रतिकूल घटनेचा दोष जाऊन, मंगल कार्याकरिता अनुकूलता प्राप्त होते.

१) विनायक शांती - या शांतीमध्ये मंगेशांत आवाहन करून दुष्टप्रवृत्तीचा नाश केला जातो.

२) ह्यमांड होम - हा होम आलापर्यंत हातम घडलेल्या पापक्षाननासाठी असतो.

३) वृद्धसती शांती - गुरू प्रतिकूल असल्यास, त्याला अनुकूल करण्यासाठी ही शांती करतावी.

चौत संस्कार जन्मापासून अथवा गर्भापासून पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या किंवा पाचव्या वर्षी अथवा उपनयनावेर करता. प्रत्येक जुड्यात जसा कुळाचार असेल, तसा करावा. शिखा हेडवणीची चाल अर्थात प्राचीन अर्थात अकाशेभमपद्धे वशिष्ठ ऋषींच्या मंडीचा उल्लेख आहे. शिखा केवळ सामाजिक विनय नाही तर दीर्घ आयुष्याचे साधन आहे. ही शिखा मस्तकालील नाजूक भागाचे रक्षण करणारी आहे. मस्तकाच्या जगा भागावर आत व बाहेर केसांचा भोवता असतो. त्या ठिकाणी शिरा व सांधे यांचा मिलाफ असल्यामुळे ती जगा नाजूक असते. तिला धक्का लागू नये, म्हणून काळजी घ्यावी लागते. मनुष्या अर्थात महात्माच्या भागाची चाढ होऊन बुद्धी नश्वरतील होते. हिंदुस्थानात विलंबेक पूर्ण वट्यापरी, दक्षिणी अर्धवट्यापरी, उत्तर हिंदुस्थानात, मध्यप्रांत, गुजरात, सिंध, राजस्थान येथे आर्य लोक शिखापारी असतात. ज्याच्या डोक्यावर शिखा आहे, तोच आर्य समजला जात असे. परदेशात व अन्य देशांतील सर्व विनये वापरल्यास पैसे लागतात. आर्यांचे शिखा हे विनय इतके स्वस्त आहे की, त्याला पैसे लागत नाहीत. आर्यांचे मुक्त विनय व यज्ञोपवीत आहे. उपनयन व चौत हे दोन्ही संस्कार शास्त्रवद्धा अर्थात माहत्वाचे. ते ब्राह्मणवर्णात चातू अमूल्य ते सर्व भारतात रुढ होणे, अर्थात जगतीचे आहे. उत्तराण्णात गुरू शुद्धाचे अस्त नसता, शुभ तिथी, वार, नक्षत्री दिवसा माघ महिन्यापासून, मध्येच वस सोदून पाच महिने हा संस्कार करता. गर्भाधानादि चौत संस्कारापर्यंत लोच होऊन त्याचा काळ मेला असल्यास व्याहारी होम करून चौत करावे. ज्याचे चौत करावयाचे आहे, त्याची माता गर्भिणी असून त्या मुलाचे वय पाच वर्षाचे आत असेल तर चौत करू नये. वय अधिक असल्यास, माता गर्भिणी असेल तरी करावे. कुळाचाराप्रमाणे तीन प्रवर्तनी तीन व पंच प्रवर्तनी पाच याप्रमाणे शिखा ठेवावी. मीमीनंर एकच मध्यमा ठेवावी. कर्मानाने संस्कार करून मंगेश पुत्रन व नारीश्राध्दात कर्म करून सप्त नावाच्या अग्निवी स्थापना करावी. १ पात्रांचा हा प्रयोग असून अग्निच्या उत्तरेस सातसहस्र भात, चव, माष, (उडीद) व तीळ भरून मातीचे पटळ ठेवावेत. २५ दर्भाची जुडी ठेवावी. नंतर अग्नीसमीप असलेल्या

यज्ञमानांच्या उजव्या बाजूस मातीने चातकास आपल्या मांडीवर बसवावे. मातीच्या गुठे बैलाच्या शेजारने व शनीपत्राने भरलेले १ पटळ ठेवावेत. नंतर अग्निता एक, घवमान (विष्णू) देवतास दोन व प्रजापतीस एक अशा आहारी देऊन नंतर केशवपन शिथि करावा. २१ दर्भ घेऊन गुरूजींनी मातेच्या दक्षिणेस उभे रहावे, पिचाने मागे उभे रहावे. नंतर वंड घणी उजव्या हाताने व गरम पाणी डाव्या हातान घेऊन मुलाच्या कानाबवळ धरून दोन्ही मांड्यातील पाणी ओतले. त्यावेळी मातीने मुलाच्या हनुवडीच्याती ताम्हण पत्रावे. नंतर त्या पत्रावळ लोपी, दाही अथवा दहावर्तल साय, ऋक्ष करून ते पाणी मुलाच्या डाव्या कानापासून पुन्हा डाव्या कानापर्यंत तीन वेळा लावावे. नंतर २१ दर्भातील ३ दर्भ पुरोहिताने घेऊन व पिचाने बसता हातात घेऊन, मुलाच्या उजव्या कानाल परिसम्राध भरून "मनावर" या मंत्राने केसांसह कापवावेत. तेच दर्भ पूर्वमुखे अंग करून बैलाच्या शेजार ठेवावेत. नंतर मातीने ते दर्भ पूर्वांग करून बैलाच्या शेजार ठेवावेत. अशा रितीने एकूण ४ वेळा उजव्या कानावर "मनावरता" "वैतावता" "वैनापुत्रय" या तीन मंत्रांनी १ वेळा व ४ व्या वेळेस सर्व एकत्रच मंत्र म्हणून दर्भाचे छेदन करावेत. वरीलप्रमाणे प्रत्येक वेळी १ या प्रमाणे ३ वेळा ३ मंत्र म्हणून डाव्या बाजूस सुद्धा करावे. नंतर "मन सुखे" या मंत्राने अष्टमगापासून मुलापर्यंत वस्त्याची पार पुन्हा मा मा गोपितास बोलवावे. नंतर ज्या व थंड अष्टा भिक्ष पाण्याने घातकाचे मस्त भिजवावे. कुळाचार असेल तशी शिखा ठेऊन वडीचे केस गोपिताने वस्त्याचे साफ करावेत. "अक्षय्यन कुशाती पुष्ट" म्हणजेच क्षत पाडस कुशातनेने केस काढावेत. नंतर कुशांमस अष्टांगनमन घातून, अर्तंकुन करून, आईच्या मांडीवर बसवून होम समाप्त करावा. हा सर्व प्रकार कन्येसाठी समूह आहे.

ते टाकत असतांना "तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवाक्यं धियो यो नः प्रचोदयात्" हा मंत्र म्हणाला. बघूने पाणी सामर्थ्यामध्ये सोडले त्यानंतर शिष्यत्व सिद्ध करणाऱ्यासाठी आचार्याने म्हणजेच गुरूने बघूचा उजवा हात पाचवी बोटसह हलाल धरला. परत "तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवाक्यं धियो यो नः प्रचोदयात्" या मंत्राचा तीन वेळा उच्चार करवा.

छाननाचा विधि, बघूला सूर्यदेवतेस अर्घ्य करणाऱ्याचा आहे. त्यासाठी आचार्याने बघूचा मंडपाबाहेर जावे व सूर्यदेवाने करावे. त्यानंतर "देवताविता" हा मंत्र म्हणाला व सूर्यास विनंती करावी की, ह्या बघूस शिष्यत्व, विद्यारुप व संरक्षण देण्यासाठी मी तुला अर्घ्य करत आहे. त्याचप्रमाणे बघूने प्रजापातीस समर्पण होण्यासाठी, आचार्य व बघू यांनी सांझ्या पाहिल्या जनावार वेऊन समोरासमोर उभे रहावे. यावेळेस आचार्यानी "कृत्यव्रतव्यापरीति" असा मंत्र म्हणाला. "पुत्रासुखासा" या मंत्राने बघूस अर्धपरीक्षणीत भित्तिन पुर्वेकडे तोंड करून उभे करावे. त्यानंतर बालकाच्या खांद्यावरून दोन्ही हात हळींवार ठेवावे त्यावेळी "नौगरीस" हा मंत्र म्हणवा.

इश्वरपूजा विधि झाल्यानंतर बघू प्रत्यक्षप्राशनंत प्रवेश करतो व आचार्य त्याला शिष्यात्वर, तपस्वी व योगी होऊन उत्कर्ष प्राप्त करणाऱ्याचा अधिर्वाद देतात.

छाननाचा विधि हा आचार्य तेवढा प्रसन्न होऊन प्राप्त होण्यासाठी आहे. ह्या विधिमध्ये अग्नि आणि आचार्य यांच्यामधून बघूला नेऊन, आचार्याचा उजव्या बाजूला बसवून त्याचे तोंड पुर्वेस करावे. नंतर बघूने अग्निभाषांनी पाणी पित्तलावे. हे अग्निकार्य करताना गुळीत बघूकडून अग्निसंस्कार करून घेतील. त्यानंतर "अनंभ्य सतिषं" हा मंत्र म्हणून अग्नीत राक्षसा घालून बघूने "अनंभ्यस्त्वाहा" असे म्हणणे ह्या विधि अग्नी प्रसन्न व्हावा, यासाठी आहे. तसेच छाननात दोन्ही हात घुसून अग्नीवर तावावावे. त्यावेळेस "ॐ तेजसात्मसमजनी" हा मंत्र म्हणून तावाला (तांबड उजवडे ठेवून) स्पर्श करावा. ह्या प्रयोग तीन वेळा करावा. मंत्राचा अर्थ अग्निने तेवढा द्यावा, असा आहे. त्यानंतर अग्निची स्तुती करणारे मंत्रियेयां हे ज्ञानी दिसेल तेव्हा मंत्र बघूने उभे पाहून म्हणवात-

१) ॐ मंत्रियेयां मंत्रियज्ञां मय्यग्निस्तेनो दयातु ।

अर्थ - हे अग्नी, मला सुद्धी, शक्ती व तेवढा दे.

२) मंत्रियेया मंत्रियज्ञां मयीदं दयातु ।

अर्थ - हे अग्नी, मला सुद्धी व शक्ती प्रदान करून माझी इंद्रिये माझ्याच ताब्यात ठेव.

३) मंत्रियेयां मंत्रियज्ञां मयि सूर्याज्ञातो दयातु ।

अर्थ - हे अग्नी, मला सुद्धी, शक्ती व सूर्याचे तेवढा दे.

४) यतो अग्ने तेजस्ते माहं तेजस्वी भूयासम् ।

अर्थ - हे अग्ने माता तुझे तेवढा देऊन तेजस्वी कर.

५) यतो अग्ने वक्त्रेते माहं वक्त्रस्वी भूयासं ।

अर्थ - हे अग्ने, माता अशा प्रकारचे वक्त्रस्व दे की, ज्यामुळे मला श्रेष्ठत्व प्राप्त होईल.

६) यतो अग्ने हस्तेते माहं हस्त्वस्वी भूयासं

अर्थ - हे अग्ने, मी कोणाकडूनही हाता चाळू नये.

छानणीत विधि शिष्यांनी घडाल्या आहे. अग्नितील भस्म पळीत घेऊन, पळी डाव्या हातात घालून, उजव्या हाताच्या तोंडापेने, भस्म शिष्यास अंगाला खालील मंत्र म्हणून लावावे.

१) "भ्रातृणं जमदग्ने" असे म्हणून भस्म तलाटात, म्हणजेच दोन पुत्रांच्या मध्ये लावावे.

जमदग्नीस माझा क्रोध माझ्या ताब्यात ठेवावा, अशी विनंती करावी.

२) "कथयस्व कंठे" असे म्हणून भस्म कंठास लावावे. त्यावेळेस कथयस्वकर्त्रीना माझ्या कंठावरून निघणारा स्वर माझे व तो ऐकणाऱ्याचे कल्याण करे, असे म्हणवा.

३) "अगस्त्यस्व जग्नी" असे म्हणून भस्म वैवीस लावावे. अगस्ती ऋषीस जडपानीचे रक्षण करणाऱ्याची विनंती करावी.

४) "बृहन्नानं दक्षिणकर्के" व तन्मे अस्तु वागस्तकेपे" असे म्हणून दोन्ही खांद्यास भस्म लावावे ह्या द्वारे सर्व देवांना दोन्ही बाजूंचे रक्षण करणाऱ्याची विनंती करून त्यांच्याकडून चांगलेच कर्म वहावे, असा आधिर्वाद मागवा.

५) "सर्वस्त्व शतारुणं शिरसी" असे म्हणून भस्म मस्तकास लावावे. हे भस्म त्रिबार अग्रमुखा टाळून शींगर वगैरेला अधिक आणुष्य जमदग्नी, कथय व अगस्ती यांच्याकडून प्रदान करावे.

नंतर परित्स्मृष्ट व परिपुक्षण करून अग्निची पूजा करावी. परित्स्मृष्ट म्हणजे स्मृष्टिनांच्या समोबती ईशान्या दिशेपासून ईशान्या दिशेपर्यंत पातळ्या हाताने पाणी फिरवणे व परिपुक्षण म्हणजे उताव्या हाताने अग्निभाषा स्पर्श न करता पाणी शिंपवणे. नंतर बघूकडून "स्वाग्ने वयोपरोक्षे नमश्चा यथैत्युन तस्मै उषयत्तरिक्तं तस्मै नमः अन्त्ये नमः ॐ वसो" हा मंत्र म्हणून घेतला जातो. मंत्राचे फलित म्हणजे अग्निदेवता बघूस अक्रा गोप्त्री अर्पण करते. ह्या गोप्त्री म्हणजे अश्वत्थ, सुद्धी, यमा, प्रालम्बा, विद्या, व्यवहारचार्य, शक्ती, आयुष्य, तेज, आरोग्य अर्पण संतप्ती या होत.

नंतर बघूने अग्निच्या उत्तरेस जाऊन, परिश्रमेस आचार्याच्या (म्हणजेच वडिलांच्या) लग्नात बसून, उजव्या गुड्या जमिनीवर ठेवून दोन्ही हातांनी आपल्या दोन्ही कानांना स्पर्श करून, वडिलांच्या उजव्या पाया उजव्या हाताने व डाव्या पाया डाव्या हाताने घेणारा, नंतर बघूने "मी अमुक गोत्राचा असून, माझे नाव अमुक असून मी आपणाला नमस्कार करतो" असे म्हणवा. त्याचे उत्तर म्हणून वडील बघूला देवदत्ता, दू विद्यागृही ह्ये असा आधिर्वाद देतात. नंतर सावित्रीपूजन व गोप्रदान केल्यानंतर बघू वडिलांना पायची मंत्र सांगता, अशी विनंती करतो. बघूने आपला उजवा हात उतावला करून, त्यावर उजवा हात पातळ्या ठेवून

जागरी उपदेश

नंतर बघूने अग्निच्या उत्तरेस जाऊन, परिश्रमेस आचार्याच्या (म्हणजेच वडिलांच्या) लग्नात बसून, उजव्या गुड्या जमिनीवर ठेवून दोन्ही हातांनी आपल्या दोन्ही कानांना स्पर्श करून, वडिलांच्या उजव्या पाया उजव्या हाताने व डाव्या पाया डाव्या हाताने घेणारा, नंतर बघूने "मी अमुक गोत्राचा असून, माझे नाव अमुक असून मी आपणाला नमस्कार करतो" असे म्हणवा. त्याचे उत्तर म्हणून वडील बघूला देवदत्ता, दू विद्यागृही ह्ये असा आधिर्वाद देतात. नंतर सावित्रीपूजन व गोप्रदान केल्यानंतर बघू वडिलांना पायची मंत्र सांगता, अशी विनंती करतो. बघूने आपला उजवा हात उतावला करून, त्यावर उजवा हात पातळ्या ठेवून

(ह्यात ब्रह्मचर्याचे असे म्हणतात) ते दोन्ही हात वक्रित्याच्या उजव्या मांडीवर ठेवावे. वक्रित्याची स्तराऱ्या आंगाशील वस्त्राचे बदरस व स्तराऱ्या शत्रूकृत आपल्या दोन हातात अंजली घेऊन बदर्या उजव्या कानात गायत्री मंत्र तीन वेळा सांगावा व तिकड्याच वेळा म्हणून ध्यावा. गायत्री मंत्र सांगतांना "प्रथम ॐ व ध्यादुती (पू. मुक्ताः)" म्हणजे आरंभक आहे.

ह्यानंतर वक्रील भगवत हा मंत्र म्हणून आपला उजवा हात बदर्या ब्रह्मचर ठेवतात. त्यावेळेस बदर्या रक्षणारक्षिता व शुद्धीकीर्तिता बदरे मेळवोने येथेन करावे. त्याचवेळेस बदर्या ब्रह्मस्तीची माझी योगजा गुरुशक्त्यून नियम पाळून घेण्यासाठी केनी आहे, असे वक्रित्यानी सांगते. मेळवोने येथेन करतांना "ॐ इत्यंजलम्" हा मंत्र बदर्याकून दोन वेळा म्हणून घेऊन मेरुतेचे तीन वेळे घेऊन वैवीर दोन्ही टोकांच्या तीन गाडी देतात. ह्या वेळेस बदर्या तीन वेदांचा "रक्ष्य" व आर्वाहीन केरित झाला आहे, असे समजता. ही मेळवत, गृहस्त मृदुत कळ्याची, पाय वगडिणीची प्राण, वायु, सामास्य, सत्य, संप आणि वेदाचे रक्षण करणारी अस्तु शत्रूचे निर्दालन करणारी, गुष्टाना नष्ट करणारी आहे. मेरुतेचे हे कार्य वेगवेगळ्या देवता करतात. उदा. अग्निदेव नेत्राचे रक्षण करतो, भगवदेची वैवीर्यवर्तिता भगवाचे रक्षण करते, अदितिदेवी नेत्र अर्पण करते, पूषादेवी पोषण करते, पुष्यी कल्याण करते वगैरे. त्यानंतर अर्धमात्रा नाश करणा म्हणून बदर्या पायापासून कानावळच्या केसापर्यंत पोहोचणाऱ्या पळसाचा दंड वक्रील बदरस देतात. त्यावेळेस वक्रील "स्वतित्ना भित्तिता" हा मंत्र म्हणतात. शारद नट, या दंडाने माझी शंभूचे ताब्यात ठेव्ते. सन्यास दाखवून, कोणाही भय न राहता माझे रक्षण करा, असे म्हणतात.

त्यानंतर वक्रील खालीलप्रमाणे उपदेश बद्दस करतात.

तू ब्रह्मचारी आहेस, शौच, भोजनानंतर आचमन करावे. सकाळ-संध्याकाळ संख्या करून भिक्षा मागावी. अन्निकार्य करावे. १२ वर्षे ब्रह्मचर्य पाळवो. आचार्यनीन रक्षते. पण आचार्य अर्धमात्राच सांगेत तर ते करू नये. जेवण व खोटे बोलणे सोडावे. निष्कषयासना सोडावी. गुरुपेक्षा उच्च आस्त्यावर बसू अथवा शौच नये. नृत्य, गीत, वादन, सुगंधी पदार्थ वर्ज्य करावेत, अतिस्नान, अतिशोष, अतिशोका, जमनास, निद्रा, तोष, मोह, भय, शोक वर्ज्य करावे. चौथ्या प्रश्नी उद्भूत शौच, दंतधावन, स्नानादि, संयमोपवास, गायत्री जप, प्राणायाम यांचे निरुप नियमाने आचरण करावे. क्षीर वपन करू नये. भय, मास वर्ज्य करावे. बैल, घोडा, हत्ती, उंट यांच्यावर बसू नये. पायात पायुडा घातू नये. अय्यांतस्नान, जांबव, खाद, तिखट, रेषक अतिसेवन वर्ज्य करावे. निरुप नियमित आहार, निरुप निरुपग्रहण करावे. सुगीत, भिन्नाभाषी, समय व्हावे. ह्या मेळता दंड पारय करून भिक्षा मागावी. बदर्या आचार्यांना ॐ नमः (होवा) असे प्रत्युत्तर द्यावे.

नंतर सिखट कुतारि होमना सन्यास करतात. तो अग्नी मेधाजन्यापर्यंत रक्षण

करावा. त्याच अग्नीवर सकाळ व संध्याकाळचे अन्निकार्य करावे. अनुग्रहचनीय होम व ब्राह्मणेनोदय याता पुढे इतकी तांदळाची भिक्षा मागावी. भिक्षाचाच घेऊन आई-वडिलां, बहिषा व अन्य सुखनिमीजवळ "ॐ भवति भिक्षो दे हि" हा मंत्र म्हणतात. नंतर ती सर्व भिक्षा आचार्यांचे स्वाधीन करावी. अनुग्रहचनीय होम गुठुल्या सांगण्याप्रमाणे वाराण्याच्या उरोभागे करावयाचा. सकाळच्याच अग्नीवर हा होम संध्याकाळी करावा. त्याच अग्नीवर भात मिळवून सदसस्ती, संधिता व कधी याना जल्मेची भगवाची आहुती द्यावी. आहुती घेऊन उलेता भात ब्राह्मणांना द्यावा. होम संपवावा.

भेषा ज्वन विधि (पळगुता) - चौथ्या दिवशी आचार्यानी घराच्या ईशान्येस १२ अंगुळे दिस्तीर्ष अशी तीन पायऱ्यांची वेदी तयार करावी. त्यात पळसाची लहान फांदी डावडी घालूनसह तोवावी. ती न पिळाल्यास, मुळसकट दर्भ ध्यावेत. आचार्यानी आचमन, प्राणायाम, देशकालाचा उच्चार करून वेद ग्रहण करणाऱ्याचे सान्नाय वेक्ष्य, अशी गुरुदी प्राप्त होण्याकरिता, परमेश्वर प्रातीकर्तिता भेषा ज्वन करतो असा संकल्प करावा. नंतर "भेषाये नमः या भक्षणंने आवाहनादि सर्व पूजा करावी. जवळ, सागुपीक्षित अग, मोक्षक यांचा निवेद्य दाखवून दूध, पानी त्या देवतेवरय पळसावर सिंचन करून तीन प्रवक्षणा करतावत. त्यावेळी "सुश्रव भूयास" हा मंत्र म्हणून भगवतान करवा. नंतर बदर्या स्नान करून घाशोपवीत अजिन, दंड, मेळता नवीन धारण करावेत. पूर्वीच्या पळसाच्या शाखेजवळ सोडावीत. वरस गुठला घावीत. ब्राह्मणांनी मेधासूक्त म्हणोवे. नंतर पुण्याहवाचनादि, ब्राह्मण आशिर्वाद, दक्षिणा, भोजनानि होम समाप्त करून करावे. नंतर मंडप देवातीचे उत्थापन सप्त दिवशी किंवा ५ व्या, ७ व्या दिवशी करावे. सहजा दिवस वर्ज्य आहे. येथे उत्थापन विधि संपूर्ण झाला.

उत्थापनविधिया नंतर करावयाचा संस्कार हा आजच्या काळात धरून नाही; कारण गुरुगृही जणो ही कल्पना कातबाह्या झालेली आहे. त्याप्रमाणे वेदांचा अभ्यास करणे हे सुद्धा बदर्या ह्या व्यक्ता अता राख्य नाही. परंतु शास्त्रग्रामध्ये जे सांगितले आहे, ते खाली विषय केले आहे -

मुंन आठव्या वर्षी ब्राह्म्यस पुढील पाच वर्षे वेदांचा अभ्यास किंवा भिषान पक्षी वेदांच्या एखादया शाखेचे तर्फी अध्ययन करावयाचे असते. हे अध्ययन जर तीन वर्सांत संपले तर गुठला १ गाय व १ बैल दक्षिणा म्हणून देतात. वेदाच्या अध्ययनास पूर्वी ५ वर्षे होतल्यास, तोर्याचा वर्षी चार व्रते केलेी जातात. ती व्रते म्हणजे महानान्नीत, महाव्रत, उत्तिग्रहव्रत व मोदनाव्रत ही होत. हे संस्कार करता न आल्यास प्रत्येक व्रताव्रत एक फुलू किंवा गायत्री मंत्राच्या शीर गाईच्या रूपाच्या आहुती गायत्री मंत्र म्हणून देतात. (तसे पहाता, उत्थापन संस्कारानंतर वारा वने अध्ययन करावयाचे असते व त्यानंतर सन्यासने संस्कार म्हणजेच सोडणुंज केलेी जाते.)

वरील कथनावरून हे लक्षात येईल की, सोडमुंज ही वस्तुतः गृहस्थाश्रम शिक्षाकालासाठी, अनुप्राय वयूची योजना केल्यानंतर करावयाची असते. परंतु सध्या मात्र उच्चयम विधीपारित सोडला विसरांचे आत सोडमुंज केली जाते. ती करणाऱ्या मुलूज उद्देश म्हणजे मुक्तीनंतर प्रारंभ झालेली बुद्धी कुमारांना लागू नये, ही झाले. शास्त्राधारण सोडमुंज खालीलप्रमाणे होते -

वेदांचे अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर गुरुची आज्ञा घेऊन स्वाम करावे. त्यानंतर स्वभावार्जन प्रयोग करावा. सभ म्हणजे पूर्ण किंवा उत्तम व आखर्जन म्हणजे निवृत्त होणे, समाप्त करणे. ब्रह्मचर्याने यथोक्त किंवा विद्वत्त्वाभासत पूर्ण केल्यानंतर गुरु, माता-पिता यांच्या समवेत गृहस्थाश्रम शिक्षाकाराच्यासाठी स्वामुलूय वयूची योजना केल्यानंतर स्वभावार्जन संस्कार करावा. गृहस्थाश्रमासहस्रां सवर् लोकोपेक्षाकट आश्रमांचे महत्त्व मनात ठरवावे व आश्रमाच्या कार्यवाही आपल्या हातून कुठराई होऊ नये, म्हणून या संस्काराचे महत्त्व आहे. स्वभावार्जन संस्कार हा उच्चयमसत सांगितल्याप्रमाणे मुहूर्ताने करावे असे जरी असले तरी मनांशीर्ष महिन्यात विवाह असताना, वधीश्यायनान्त सुप्रसन्न स्वभावार्जन करावे. कारण मनुष्याने आश्रमाधिकार एक दिवसही हादू नये, असा दक्षस्मृती ग्रंथात नियम आहे. ब्रह्मचर्य दशोत्तराचे द्वादशीच (१० दिवसांचे) घरायतास करणू की, कोणी मृत असल्यास सोडमुंज झाल्यावर तीन दिवस अशीच पाळ्यावे. स्वभावार्जन संस्कार ब्रह्मचर्याने आपल्या संस्कारा नित्यक्रिया केल्यानंतर आचमनी, देशकालाच्या उच्चार करून गृहस्थाश्रमावर प्रार्थनाकरिता 'श्रीगणेश प्रियदर्भ समाजान् संस्कारालयं कर्म करिष्ये।' असा संस्कार करावा. नंतर 'ग. पू. पुण्याह ना.शा. मणपतीपूजन, पुण्याहवाचन, नारीआर्य करून प्रारंभ करतो ईशान्य दिशेस असलेल्या उंबर अथवा पिंपळाची एक समीप आणून स्वयंश्रितवाळ एक पानावर ठेवतो. संपूर्ण पुढील संस्कार चालू संस्काराप्रमाणेच करावा. इथे 'केश' घावूनही 'समूह' खळ वापरता. नागिताला बोलवून समूह, तोम, नव्हे हे सर्व नागिताने कुत्रातले काढावेत. नंतर ब्रह्मचर्याने कर्मकरांजाला पिटाचे सतिरसत बळीवृ उन्माध्याने स्वाम करावे. नंतर दोन वेळा आचमन करून, पुढील अस्तीवाळ जाऊन 'पुणं वस्त्राणि' या मंत्राने 'वस्त्र केसावे.' वस्त्र पांघावून, आचमन करावे. 'अभमन तेजोशी' म्हणून दोन्ही डोळ्याभागे वाळवून घालावे. नंतर कानात कुंडी घालतात, कुंडीतलक लावतात. 'अन्तराक्षि' या मंत्राने मुंडाळ बांधावी 'देवानां प्रतिष्ठे' या मंत्राने पायतण (जोडा) घालतात. 'ऊं दिव्यशुद्धम्' या मंत्राने छत्री घातवी. 'वेमुसुती' या मंत्राने बांधाचा दंड घाला. 'आयुधं वर्धय' या मंत्राने या सुवस्त्रांनी बांधावा. नंतर पाणोटे उजवीकडून गुंडाळले. नंतर पूर्वी आपालेली संधिषा घेऊन उभे राहून 'स्मृत च मे' इत्यादी 'स्वादी' एवढी सर्व मंत्र म्हणून खाली बसून 'ममाने' या मंत्राने दहा संधिषा प्रत्येक मंत्राला एक पायामागे अस्तीव द्यावा. 'स्विष्टकृतादि' होम समाप्त करून प्रारंभसंध्याची कोणाही कामे यागुहे स्वरूप नाही असे म्हणावे. घातून करतोटा व तेंपोटीचा स्वाग करतावा.

आयुष्यात करावयाच्या संस्कारातील अत्यंत महत्त्वाचा संस्कार म्हणजे विवाह संस्कार होय. उत्तम प्रजा निर्माण करणे, हाच विवाह संस्काराचा मुख्य उद्देश आहे. परंतु एखाद्या उद्देशा आहे असे म्हणणे चुक होईल. गृहस्थाश्रमार्थीत कालक्रमणा उत्तम होण्यासाठी संस्कारपूर्वक विवाह होणे महत्त्वाचे आहे. विवाह करणाऱ्यांनी, विवाहा आधी हा संस्कार जल वाचवावा म्हणजे मुलगी कात असलेल्या प्रत्येक विधीचा अर्थ सुप्रसन्न वयू-वसंत्वा लक्षात येईल.

आराधनात गृहस्थांच्या मते विवाह खालील आठ प्रकारचे असतात-

- १) ब्रह्मविवाह अर्थात वयूधियाचे वराला वरदानांतराभूषित कन्या विधीपूर्वक देणे.
- २) देव विवाह अर्थात ब्राह्मणांना (ब्रह्मविवाहा) ययातानी अर्चनाभूषित कन्या देणे.
- ३) प्राजापत्य विवाह अर्थात वयू पित्यानी 'मी फक्त शीषळ व कन्या देऊ शकतो' अशा बोलने धर्मनिष्ठपणे राहण्याचे आवाहन करून कन्या देणे.
- ४) आर्य विवाह अर्थात वयू पित्याने यमकडून घेऊ व अरब घेऊन त्याचदली कन्या देणे.
- ५) मांयव विवाह अर्थात हा विवाह नवरा प्रेमात पडलेल्या स्त्री पुरुषांनी आजम पत्नी-पत्नी प्रपत्ती एकत्र राहण्याचे स्वतःच ठरवणे.
- ६) अग्नू विवाह अर्थात वयू पित्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणे धन देऊन वयू प्राप्त करणे.
- ७) देवाच विवाह अर्थात वयूधिता वसावय असताना कन्येचे अगदण करून तिच्याशी विवाह करणे.
- ८) राक्षस विवाह अर्थात कन्या, तिचे आम, तिचा पिता हा सर्वोपा विरोध असता कन्या पित्यासमक्ष हिंसाचार करून कन्येचे अपहरण करून जबरदस्तीने विवाह करणे.

वरील विवाह प्रकारांपैकी ब्राह्म विवाह हा सर्वात श्रेष्ठ अग्नू राक्षस विवाह हा सर्वात कनिष्ठ आहे. पहिले चार प्रकारचे विवाह यायाधिपती केले जातात. आज्ञा कालात ब्राह्मविवाह विधीपूर्वक केला जातो.

विवाहपूर्व धेव्याच्या कालाच्या खालीलप्रमाणे आहेत-

धर्माश्रमप्रमाणे विवाहासाठी स्त्रीचे वय ती स्वस्वता सोपय झाली की होते. पुरुषाचे वय पुरुषत्व प्राप्त झाल्यानंतर होते. हा मायवडाने स्त्रीचे वय १२-१५ व पुरुषाचे १५-१६ होते. वैद्यकाशास्त्रप्रमाणे पितृ वय १६ व २५, अर्धी आले. कायदाप्रमाणे मुलीचे वय कमीत-कमी १८ वर्षे व मुलीचे वय कमीत-कमी २१ वर्षे असावे लागते. अर्थात कायदापालन करणे हे आपले प्राथमिक कर्तव्य ठरते.

मावशीची मुलगी, सावत्र आईची बहिण, सावत्र आईच्या पहिल्या तन्यापारून झालेली मुलगी, चुलतीची बहिण तसेच चुलत बहिण यांच्याशी सन्य करणे निषिद्ध आहे. त्याप्रमाणे भावाच्या बायकोची बहिण (वहिणीची बहिण) अथवा भावशीची विवाह केल्यास त्यास विरुद्ध संबंध म्हणतात.

वधूवरांची कुळे केवढी दूर असतील, तेवढे चांगले म्हणूनच संगोप विवाह अनुष्ठान नसते. परंतु मित्याकडून सात व मातेकडून पाच पिकायार्थ वधूवरांत नाले नसले तर संगोप विवाह सुद्धा घातलो.

म्हणीवधवाप्रमाणेच वधू सवर्णां म्हणजेच समान वर्णाची असतावी. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण असून त्या-त्या वर्णाचे वधू-वर असणे, शास्त्रसंगत आहे. वर्णानिधीत भावाचा अथवा उतराचा वधवापत्नी नावच नाही.

वधूवरांचे गोत्र जमत असल्यास, मुलमुलींनी पक्षिका पाहावी, पक्षिका जुळोणे म्हणजे अष्टा ते छत्तीस गुण जमणे ही भर समजून आहे. अठरा किंवा त्यापेक्षा अधिक गुण जमणे ही मूलतः मर्यादा आहे. पण त्यावधवाप्रमाणे झटून वधवे सुद्धा तितकेच आदरयक असून अधिकारी व्यक्तींचा सल्ला घेणे आवश्यक आहे. देव आणि पितर यांच्या ब्रह्माण्डात मुक्त होणे हा विवाह संस्काराचा मुख्य उद्देश असल्याने जमपक्षिका त्या दृष्टीने अनुष्ठान आदि किंवा कसे, हे वधवे तितकेच गरजेचे आहे.

मिरवणात गुलबल श्रेष्ठ व जुलवांना तिवल श्रेष्ठ. मुख्य व स्त्री या दोघांना चंद्रबल श्रेष्ठ होय. विवाहसमयी गोवरीचा जन्मसय तिसरा, दहावा, सहावा गुल असता बृहस्पती, शोनी भरून कार्य करावे. चौथा, आठवा, चावला असल्यास मृदुलकारक असल्याने कार्य करू नये असा शास्त्रवत्य वाचा विचार आहे. कन्यादानाने अधिकारी-वडील, आठवा, भाऊ, बका, स्वगोत्रातील जुलतंबू, गुल, मातोश्रीचा पितल, भाऊ, त्याचेच आस हे आहेत. रत्नकोशे भंग्याप्रमाणे जन्मनक्षत्रावर, जन्मदिवशी, जन्म मासाले शुभ कार्य करू नये. ज्येष्ठ मुलगा, ज्येष्ठ मुलगी, ज्येष्ठ महिला भंगल कार्यास वर्ज्य होय. पण ज्येष्ठ महिल्यात वर अथवा वधूपैकी एक ज्येष्ठ असल्यास भंगलकार्य करावे.

आता आपण विवाह संस्काराकडे वळू. शात सांगितलेले काही विधी विवाहात आधी, काही विवाह संस्कार घातू असतांना तर काही विधी विवाहानंतर करतात. ते सर्व विधी आरंभजालान गणपत्य व गणपतीविष्टान्त सांगितले असून वर सांगितलेल्या पद्धत्या चार प्रकारच्या विवाह पद्धतीत आदरयक आहेत.

१) विधी निरवच -

वधू-वरांनी एकोकेनां पसंत केल्यानंतरचा सर्व प्रथम विवाहाष्ट्र विधी म्हणजे तिथी निरवच होय. हा विधीत अधिकारी व्यक्तींना वधू-वरांच्या कुडल्या दाखवून, दोघांनाही लाभेल असा शुभदिवस व शुभवेळ काढतावी.

२) अक्षता देणे -

वरीलप्रमाणे विधी निरवच झाल्यावर सर्वांप्रथम ही बातमी आपल्या जुलवईकांत व इतर देवदेवतांस सांगणे सारख्याला घटून आहे. म्हणून एका कानदावर आभंगप्रण पश्चिम तिरून, घरातील देवासमोर त्याचे वाचन करून, देवांना अक्षता देऊन, तनाने आभंगप्रण द्यावे.

३) साखरपुडा -

हा विधी शास्त्रसंगत नाही. पूर्वी विवाह हा पंचांगरीतीमोर नक्की केला जात असे व त्यामुळे विवाह मोडण्याचे विशेष प्रसंग उत्पन्नच नसत. तसाच कांहीसा प्रकार सध्या साखरपुडा हा विधीही झालो. आरंभित लोकांसमोर कन्येला वधूपक्षाकडून साखरेचा पुडा दिला जातो व तान नक्की झाल्याचे येथे ठरते. त्यावेळेस कन्या स्थापना, गणपती व वरूण देवतांची स्थापना करून, गुरूजी चौदशेघांचारे पूजा करतात. त्यानंतर मुलीचे व मुलाचे वडील एकमेकांस चुंकवाचा टिळा लावून एकमेकांरे तनम ठरल्यावरदल सिककामातीव करतात. हा विधीला शास्त्राचा मोठा आधार नसून केवळ तनम नक्की करण्याचा एक समारंभ एवढेच शास्त्रकडे पाहिले.

४) कुंकूमपक्षिका देणे -

सर्व आग्नेयदिशा आमंत्रण केल्यावर विवाहाच्या एक दिवस आधी, ग्रामदेवता नसेच त्याच गावातील गणेशला आमंत्रित करावे. आग्नेयदिशा तीन-चार जणांच्या पक्षिका हाच दिवशी देतात.

५) सीमंत पूजन -

पूर्वीच्या काळी उरकप -

पूर्वी वधूप्रतिा सर्व तयारीसह गावाच्या सीमेवर जाऊन उरकपाच्या आगमनाची वाट पाहत घाबले असे. परपक्ष मंडळी येताच, वराचे पाय पुसून, वरपक्षियांना व वराता वरलपुण्या देऊन त्यांचा सत्कार करित. हे वराचे पूजन गावाच्या सीमेवर होत असल्यामुळे त्याला सीमंतपूजन असे म्हणत. हाच वेळेस व्यादीपेट म्हणजे परस्पर घराब्यांतील पुरवणांची ओळख करून देण्याचा हा सर्व विधी असे. त्यानंतर वाघुपिता परत स्वसही जाऊन, वर गावांत त्याची व्यवस्था जेथे केली असेल तेथे जात असे.

सध्याचे उरकप

गावाच्या सीमेवर करारवाच्या हा विधीचे स्वरूप संपूर्णपणे बदललेले आहे. सध्या हा विधी भंगल कार्यांत्यात विवाहाच्या आदल्या दिवशी केला जातो. शिस्तबध्द व मुंडावळ्या दांतेसेल्या अशा वराचा उडवा होत घडून, त्याला सुशोभित असा चौपायावर बसविले. कन्याच्या पिताने "कन्येच्या विवाह आगमून असलेल्या सीमंतांतपूजन हा विधी मी करतो" अला संकल्प सोडला. त्यानंतर गणेशपूजन, वरूणपूजन, ज्येष्ठ जमातपूजन (अस्तमाला), वर पुरोहित पूजन करून वराचे पाय पुसले. त्याला वाघुपूक्षाने मुंडावळ, पोवाच, वरपक्षिणा (हुंडा नव्हे). हा, वैदेव्य देऊन, पाच सुवासिनींनी ओवाळले. वराकडील ज्येष्ठ मंडळी व सुवासिनींचा सत्कार करता. व्याही ओळख (व्याही भेट) करून द्यावी. त्यानंतर वधूपूक्षाने वरपक्षियांना कडी-भाताचे जेवण द्यावे. वास्तविक पाहता वर व वधू हांणी त्यांच्या मातापित्यासह कायमचायत राहणे, आदरयक आहे. परंतु हल्ली मात्र वधू-वर आपापल्या घरी प्रस्थान करतात व त्यांचे आभिष्ट मात्र हॉलसर राहतात. वधू-वर घरी आपापणी वाडीनिचय केला जातो.

६) वाचनाय विधी -

वाचनाय विधी म्हणजे वसु व वराच्या पालकांनी विवाह उत्सवाबद्दलचा बोलून केलेला उत्तर होय. पूर्वी हा विधी लग्नाच्या वरच दिवस आधी करीत असत; परंतु सध्या मात्र हा विधी संभाषितपूजाच्या दिवशीच करतात. आठ प्रकारच्या विवाहांप्रमाणे ब्राह्मविवाह हा मुख्य आहे. वाक्यशास्त्रीने दान देणे, हा विधी आग्रहात्मक, गुह्यसूत्र व गुह्यपरीशिष्टांत सांगितला आहे. उत्तम पोषाळ केलेल्या, उत्तम अंतर्कार घातलेल्या कन्येला पुढील तोंड करून सुशोभित अशा उभासतानाच वसवावे, तिच्या हातात नारळ धिडा द्यावा. कन्या पक्षीयांच्या समग्र कक्षश्रीवांनी पूर्वसं अथवा पश्चिमसं तोंड करून गणपती, कुलस्वामी यांचे स्तुपाय करून अमुक प्रसन्नपुत्र, अमुक गोत्रात्मध्ये उत्पन्न झालेला पणवू, नानू, पुत्रवत्, अमुक प्रसन्न असलेली पणवी, नार, कन्या, अमुक नावाच्या कन्येला भावां होण्याकरिता मागत आहोत, असे बोलताच, पुत्रा अशी दोन वेळा वरिष्ठत्वाचे मागणी करावी. कन्यातिथ्याने देतो असे तीन वेळा दोन्ही हात वर करून सांगेवे. नंतर वराचा पिता इत्यादिकांनी गंगाधारा, हळद-कुंकू, दोन यस्तरे (साडी घोळी), अंतर्कार, तांबुल पुष्प, यर्दला इत्यादिकांनी कन्येची पूजा करावी. नंतर कन्यापिता व वरपिता हा दोघांनी अनुक्रमे वाचनाय व कन्या निरीक्षण करतो. असा संकल्प सोदून गणपती, वराज पुत्रन करून, पुत्रा ४ पिढ्यांका उल्लेख करून परस्पर विरह म्हणून असत. हे साधी विहे गोळीत घातून गावचे अवघा (झालाच पूर्वी साधी विहे म्हणून असत. हे साधी विहे गोळीत घातून गावचे अवघा आढीचे ज्योत्स्न पंच गांना या विवाह प्रतिष्ठेचे साक्षीदार म्हणून देत असत.)

उत्तरा, उत्पत्तिकेचे साधन नसलेला, अप्सारा, दूरवासी, कुट्टी, पूर्व, मोक्षमाणी, पूर, अविद्या, विवाहादिपची पाडाकुल, वंद, जातीभ्रष्ट अशा १० प्रकारच्या दोषांनी रहित असलेल्या हा वातला ही कन्या देव, अग्नी, ब्राह्मण यांच्या साक्षीने देईन, असे कन्यापित्याने सांगितल्यावर वरपिता कन्यापित्याला विवाहसंबंधी निश्चयाचा शब्द देतो. नंतर कन्यापित्याने पात्रांत घुललेल्या तांदळाच्या राशीवर बावी देवतेचे आवाहन करून पंचोपचार पूजा करावी. कन्येचे पण गंगाधारा, पूल यादून, 'वैकुण्ठमाजी, हे देवी हंरणी, हंरणी प्रिय असणाऱ्या पणवी, मी तुला नमस्कार करतो, कारण विवाहभोग्या, आरोग्य आणि पुत्रकरा मला होऊ हे.' 'वेधे मुकुटसिद्धिका पुत्रन होते. नंतर गुलाबकीट ५, गुलाबिनी तिची अष्टी भालता. तैल धुलदीप ओवाळतात. नंतर ब्राह्मणाची गंध, तांबुल देऊन पूजा करतात. ते ब्राह्मण दिक्षुज्योती इत्यादी सहा मान म्हणून कन्येच्या मस्तकावर अक्षता टाकतात.

७) तैल हरिद्रोपाय व मंडादेवता प्रतिष्ठापना

तैल, हळद तांबून स्नान करणे, हा विधीला तैल हरिद्रोपाय विधी असे नाव आहे. वास्तविक पाहता, हा विधी वर त्याच्या घरी व वसु तिच्या घरी करतात. आई व वडील सगळेस्तान करतात. कुलदेवी हळद तेलापासून सिक्कले प्रथम कन्येला लावतात व तीच हळद वराला उजटी हळद म्हणून लावतात. ही हळद नागावेतीच्या अवघा आंगाच्या पाणांच्या टोकांनी पायांपासून मस्तकांपर्यंत लावतात. झालंतर माता-पिता व वसु-वरांनी

मागत स्नान करून, मंगलवेध घाटण करून, वसु-वरांना मुंडावळ बांधून, शुभमंत्रावर बसवून, कापाळी मंत्रात तितक करतात. मंडादेवतेचे प्रतिष्ठापन, अंगुष्ठाआधारी, कन्येवर जर गमपीयान करी संस्कार झाले नसतील तर द्रव्यदान देण्याचा संकल्प करावा. हा संकल्प करणे, आग्रहक आहे. काण्य संस्कार कालागचे राहिले असल्यात, रज व वीर्य खात दोष निर्माण होतो. मंडापातील कार्य निर्वहिन पार पडायील, म्हणून मंडादेवतांची स्थापना करून पूजा करतात. पण वाचकांनी हे लक्षांत घ्यावे की, इत्सी विवाहाचे वातुलक विधी होतानाच होत असतात.

८) होताना पार पाडण्याचे विधी -

पूर्वी करणे वसुच्या घरी जाण्याचा विधी करत असत; परंतु इत्सी मात्र होतानाच सर्व विधी होतात. वराकडील मंडळीचे आपणम होण्याच्या सुमारे तासभर आधी वसुपक्षाकडील प्रमुख मंडळी होताना वाढत होतात. ह्यामध्ये कधीत-कधी वसु स्वतः तिचे माता-पिता, कवची व वसुच्या आल्याचा समावेश असतो. वराकडील मंडळी जेव्हा होताना वेतात, तेव्हा होतल्या दारातच त्यांना पांढवून वसुची आई वराला ओझण करते. वराच्या बापाक असलेल्या मंडळीचे मुलुदा कुंकूमनितक तांबून रचानात बसो जाले. रचानात वराने, त्याच्या पित्याने तसेच त्याच्या आईने स्वच्छ वस्त्रे परिधान करावीत. वराला टोपी घातून अंतर्कृत केलेल्या मुंडावळका बांधण्यात. तसेच वसुस रचवळ यस्तन मेकसून, शाल पांढरून, अंतर्कार घातून, मुंडावळका बांधून तिच्या आर्धाङ्गिनांसह पुरोहितांनी विहे सत्नाच्या विधीसाठी त्याची वैकरी असेल तिथे वरसाह जाले. मुंडावळका हा खर तर शुद्ध मोल्ल्या असल्यात. मुंडावळका बांधणे, हे करता सुशोभित काव्यासाठी आहे. अग्नी गे समकूल आहे. शुद्ध माती हे मत्ताला शांती देणारे आहेत. त्यांची मुंडावळ बांधल्यास मंडूल वैचारिक व बौद्धिक शांतता प्राप्त होते. तसेच झानचसु स्तिर राहून वैचारिक जीवनात योग्य शिवाय कळण्याची शक्ती येते.

वराकडील व वसुकडील पुरोहित वेगवेगळे असून, त्यांनी दोन वेगवेगळ्या पूजा मंडलेल्या असतात. वसु, तिचे आई-वडील ह्यांनी त्यांच्या पुरोहितांकडे तसेच वर, त्याचे आई-वडील ह्यांनी त्यांच्या पुरोहितांकडे आसनस्थ व्हावे. पाटला एक सतन अग्नी शाल टाकली. शाल टाकण्यामागचा उद्देश आसन एकवट असतो, असा आहे. दोन्ही पक्षांकडील सुवातिनींनी (राक्षसतो आल्या) सनकरासक्त बसलेल्यांना पुरोहितांसह कुंकूमनितक करावा. ह्यानंतर पुरोहित वर आणि वसु, त्यांचे आई-वडील ह्यांना कुलदेवतेचे आणि वृद्ध देवतांचे स्तुप करून, विड्याच्या पानावर घुसारी, नारळ, दक्षिण देवण्यास सगतात. तसेच ज्येष्ठ्या वंदन करून, त्यांचे पण आभिवंद घेऊन परत सर्व मंडळी स्थानपथ होतात. ह्यानंतर कन्यापित्याने आग्रम, प्राणायाम करून, देवकालाचा उच्चार करून, कन्यापुत्री देव ज्ञान्यासाठी त्याच्यामागे गमपीयानाची केला नसल्यात, त्याचा दोष जाण्यासाठी द्रव्यदान करावे. ह्या कनेस, पतीवरोध परमपुत्रा प्रजेचे उत्पन्न करणारा, पत्नीचेर भिती प्राप्त होण्यास, गुह्यानी सिद्ध होण्यास व पत्नीचरणगा आधिकार प्राप्त होण्यासाठी, विवाह संस्कार करी मी करतो, असे कन्येच्या पित्याने म्हणजे.

त्यानंतर वरधियाचे माझ्या पुत्राच्या, देव, पितर आदि काण्यां यादींकरासाठी तसेच धर्माभिरुपाचा अधिकार प्राप्त होण्यासाठी, प्रबोद्धसीसाठी, परतेश्वर प्रप्तीसाठी, मी विचार संस्कार करतो, असे म्हणणे, पितृकृष्ण, देवकृष्ण व ऋषिकृष्ण आता तीन ऋणांतून मुक्त होण्यासाठी हा संकल्प आहे. (जर एखादा ग्रह वधू अथवा वर व त्यांच्या आर्चवित्ताना प्रतिकूल असेल तर विवाहदृष्टीने चार-पाच दिवस अथवा आठ दिवस अशी करावा.)

त्यानंतर दोन्हीकडील पुरोहित गणेशपूजन, स्वस्तितुष्याह वाचन व नांदीप्राद करतात.

गणेशपूजन तांदळावर सुपारी ठेवून करतात, कारण सुपारी शंकरासाठी (सिंभिड) असल्याने, आवाहन केलेल्या देवतेची शक्ती त्यात त्तरीत येते. प्रत्येक धार्मिक विधी करताना वधू व बराच्या मातापित्याने हे तक्षत ठेवावे की, स्वतः पुरुषाच्या उजव्या हातस वरून आपल्या उजव्या हाताचा स्वर्ग करवावाच असावी. हाचे कारण पुरुषाचे उजवे अंग व स्त्रीचे डावे अंग शुद्ध असते. स्त्रीने हस्तस्पर्श केल्यामुळे ती दोन्ही अंगांने शुद्ध होते. विधी करताना एकात्रात येण्यासाठी मुख्य हाताला हलत लावावाचवा असतो.

पुण्याहवाचन करणे म्हणजेच परतीवरील व पावसातील अग्रा दोन जलदेवतेचे म्हणजे दोन वरुणांचे पूजन करणे होय. हे पूजन करण्याचे मुख्य कारण मनुष्याचा जन्म जलतत्त्व होतो. जलमुळेच तो जीवन जगतो व जलतत्त्व त्याचे वित्तर्जन होते. पुण्याहवाचनांत दोन वरुणांना बोलवितात, म्हणून दोन कलश पाण्याने भरून घ्यावे. त्यामध्ये द्रव्य, औषधी वनस्पती व पाच प्रकारची पाने (आंबा, वाड, पिचळ, उंबर, पायरी) घालून, त्यावर नारळ अथवा चाटीत तांदूळ घेऊन, त्यात सुपारी ठेवून जलदेवतेचे पूजन करावे.

गणेशपूजन व स्वस्तितुष्याहवाचन पूर्ण झाले.

गणेशपूजन व वरुणपूजन झाल्यावर पूजा करणाऱ्याने 'कलशस्य मुखे केन रुद्र समर्पिता कुक्षीरु सागरास्तव समर्पिताः' हा संस्कारांनी कलशाची प्रार्थना करावी व उत्तरेकडील कलशावर (वरुणासाठी) अक्षता बहावावा व मग्नदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अग्निषीदेवो भव असे म्हणून वरील देवतांचे स्तुतन करावे. नंतर दोन्ही गुंडेच जमिनीस लावून, दोन्ही हात कळदासारखे करून चर त्यावेत. नंतर पुन्हा पूर्ववत बसून, उत्तरेकडील कलश घेऊन प्रथम वर अथवा वधूच्या कपाळास लावावा. नंतर पत्नीच्या व नंतर स्वतःच्या कपाळास लावावा. प्रत्येक वेळी पुन्हा कलश पाटावर ठेवून पुन्हा तीव्र क्रिया तीन वेळा करावी. त्यावेळी ब्राह्मणांनी 'सः सत्या आधिपः सतु' असे म्हणजे. नंतर वर आणि वधू पित्यांनी आपापल्या पुरोहितांनी पूजा करावी. त्यावेळी पुरोहितांनी त्यांना आशिर्वाद द्यावा. नंतर यजमानांनी 'मंडंकरिणी' इतुणां देवा' इत्यादी मंत्र म्हणजे. नंतर यजमानांनी (वरिता व वधूवरील बांती) द्रव, नियम, तप, स्वाध्याय, धर्म, ईश्वर, भिमा, दान यांनी पुन्हा असलेल्या वरित ब्राह्मणांचे मंत्र प्रसन्न असे, असे म्हणजे. त्यावर ब्राह्मणांनी 'आदही प्रसन्न आदित' असे म्हणजे.

नांदि म्हणजे मांगलिक. अर्थातच नांदीप्राद म्हणजे मंगल कार्याला आरंभ

करण्यादृष्टी निरंतरता केलेले आवाहन होय. पितर म्हणजे वर व वधू यांचे आजी-आजोबा व हे हवाल असल्यास पणढी-पणजोबा होत. आजी-आजोबा म्हणजे वडिलांचे आई-वडिल व आईचे आई-वडिल होत. नांदीप्राद करताना प्रत्येक पितराप्राती दोन ब्राह्मणांना म्हणजेच वर व वधू पक्षांकडून आठ-आठ ब्राह्मणांना भोजन देणे, आरपक्व अन्ने, सप्राणांचा काढाळ सोळा ब्राह्मण मिळणे, हे कठीण असल्याने दोन्ही पक्ष पुरोहितांस दक्षिणा देऊन नांदीप्रादचा संकल्प सोडतात. वरीलप्रमाणे नांदीप्राद हा विधी केल्यानंतर पितृणांचे आशिर्वाद प्राप्त होतात. गणेश व दोन वरुण हांना सुवर्तिनींनी निराजनाची ओवाळणे. त्यानंतर वरुण म्हणून ठेवलेल्या कलशातील पानी एकत्र करून ते पुरोहितांना द्यावे. त्यानंतर पत्नी-पत्नींनी आपापसी आग बदलावी. त्यानंतर पुरोहित त्यांच्याजवळीस पाण्याची वद, वरिता, वरमाता, वधू, वधूपिता, वधूमाता हांच्यावर कलशातील पाण्याने अभिषेक करतात. त्याचप्रमाणे वरीणा, वरमाता, वधूपिता, वधूमाता हांच्याकडून कार्दसीद्वितीही वर दोष निर्माण झाला असेल तर त्याचे परिपत्य करण्यासाठी 'शांति असु' असा आशिर्वाद गुळजीकडून होतात. हा संदर्भान गुळजी खातीलप्रमाणे २२ वचने दोन्ही पक्षांना शांती वरी मिळण्यासाठी करतात.

- १) शांतिरस्तु (शांती मिळो)
- २) पुष्टीरस्तु (स्वस्थ मिळो)
- ३) तुष्टीरस्तु (समाधान मिळो)
- ४) वृष्टीरस्तु (व्या मिळो)
- ५) अविष्टमस्तु (निर्विघ्न पार पडो)
- ६) आशुष्यमस्तु (दिवसुंगी असो)
- ७) अरोग्यमस्तु (मिसेंगी असो)
- ८) शिवकर्मस्तु (हातून चांगली कामे घडो)
- ९) कर्मसमृद्धीरस्तु (हातून चांगली कामे होवोत)
- १०) धर्मसमृद्धीरस्तु (हातून धर्मकार्य घडो)
- ११) वेदसमृद्धीरस्तु (वेदांचे रक्षण होवो)
- १२) शास्त्रसमृद्धीरस्तु (शास्त्रांचे रक्षण होवो)
- १३) पुत्रसमृद्धीरस्तु (पुत्राचे रक्षण होवो)
- १४) धनधान्यसमृद्धीरस्तु (धनधान्य विपुल असो)
- १५) इष्टवंपदस्तु (इच्छेनुसार घडो)

वरील आशिर्वाद हे वर, वधू व त्यांच्या आर्चवित्तसाठी आहेत, पण खालील ७ आशिर्वाद मात्र फक्त वरते करणाऱ्या वर व वधू यांच्या माता-पित्यांसाठीच आहेत.

- १६) सवर्तिष्टीरस्तु असु (सर्व अरिष्टांचा नाश होवो)
- १७) धर्म पावं तप प्रतिक्षणस्तु (माझ्या हातून घडलेल्या पापांचा नाश होवो)
- १८) पश्यैवस्तदस्तु (मला सुपन्न प्राप्त होवो)

१२) उत्तरकर्मणि अधिवनस्तु (मी कात असलेल्या कावांत विना न येवो)

१३) उत्तोरनमस्तदसिधुदधस्तु (उत्तरांतर माझ्या हातून शुभ कार्य घडत राहोत)

२१) उत्तोरनः क्रियाः शुभाः शोभनस्तस्यघटा (उत्तरांतर केलेल्या कार्याची शुभ फळे नता मिळोत)

२२) इष्ट कामाः संप्रदातां (मनातील इच्छित कामना शुभ असोत)

यथमागानी ही वाक्ये म्हणजे असतांना प्रत्येक वचनानंतर ताम्हणांत पाणी सोडावे. (वरील अनुवाद हा नवीर आहे)

त्यानंतर 'लिथिकनपुस्तक' क्षत्रादि प्रकल्पनादि देवता, प्रीतनम' इत्यापसून 'वास्तुदेवता प्रीतनम' इत्यापसून असलेल्या १६ वाक्यांतील देवता संतुष्ट होण्यासाठी प्रार्थना करावी. त्याचप्रमाणे 'हलाह्लादिः' इत्यादी सात वाक्ये वरविता किंवा वधूंप्रति हांच्या हातून हला घडल्या असल्यात पाणीवारण होण्यासाठी म्हणून ताम्हणत पाणी सोडावे.

त्यानंतर 'शुभनिवारण' अशी नऊ वाक्ये म्हणून ताम्हणत पाणी सोडावे. हापुडीस सर्व कर्म शुभ, चांगली होवी, कासाठी ही वाक्ये कोलती असतात.

इथे नांदिश्राद्ध हा विधी संपता.

छानंतर रुखवत म्हणून वराकाठीस मंडळीत, वारास, अर्धोपहार देतात. छावोळी मुलीची आई वराच्या हातार शुद्ध गुप्ताची आरोग्याची देते. छागमागची भूतिका समस्त घेणे आवश्यक आहे. एकदा श्रीविष्णु मित्रा घेत असताना त्यांच्या चरणावळाला सालंकृत आणि सुलवण अशी लक्ष्मी वस्ती असल्यात. मध्य मातावा देव्य तिला प्राप्त करण्यार्या हृदयने विचारला लागला. तेव्हा लक्ष्मीने विष्णूला जागे करून मधूरी इच्छा सांगितली. (येथे हे लक्ष्मी घेणे आवश्यक आहे की, वधू ही लक्ष्मीची व नर हा विष्णूच असतो.) विष्णूने मधूला सांगितले की असंख्य लोकांनी लक्ष्मीला न-हेनेने प्राप्त केले आहे. तेव्हा तू शिवा नांद सोड. वधूलात जवळीक वाराता छागमागसाठी काही पदार्थ देईत, तेव्हा मी (म्हणजेच विष्णूची वर) तीड उडवून व त्याच येथेस तू माझ्या हृदयात जाऊन नवीन लक्ष्मीला प्राप्त कर. हे ऐकून मधू अनंदाने निघून गेला. तेव्हा विष्णूने लक्ष्मीला सांगितले की, जवळीक वर गुप्ताचे म्हणजेच तेजाचे सेवन करेल, त्याचवेळेस मधू हा दीप्ताचे विहायहृदयीच पाणीसह होईल. रुखवतानागीत कथा अशी आहे.

छानंतरचा विधी म्हणजे 'मधुपर्क विधी' होय.

मधुपर्क म्हणजे मध व दही यांचे एकत्रीक केलेले मिश्रण होय. हा मिश्रणाने केलेले वराचे पूजन म्हणजेच मधुपर्क विधी होय. ही पूजा करण्यारसाठी वधूप्रियाचे चार पात्रे घ्यावीत व त्यातील एक पात्र कांस्यपात्र असावे. सर्व पात्रे स्वच्छ उदकाचे भावणीत. एका पात्रातील पाणी पाच पुण्यासाठी, दुसऱ्या पात्रातील पाणी अर्घ्यासाठी, तिसऱ्या पात्रातील पाणी मंत्रपुष्प तीन वेळा आचमनपासाठी आणि एका पात्रातील पाणी आठ वेळा आचमनपासाठी वापरावे. दही न मिळाल्यास दुध व पाणी घ्यावे. मध न मिळाल्यास गळ अथवा तूप घ्यावे. पंचवीस दर्भानी टोके छाली करून उन्नीसवून पीळ घातलेली दोरी

घ्यावी. हा दोरीला विष्टर असे नाव आहे. हा विष्टरार वारला वसतिसे जाते. नंतर कन्यादानात अंतर्भूत अशा मधुपर्काने वराचे पूजन करतो, असे वधूप्रियाचे म्हणणे. त्यानंतर दर्भानंतरावर वसलेल्या वराचा प्रथम उजवा व नंतर डावा पाय धुवून पुसता. त्याला गंध लावून सोवळे व शांत द्यावा. आधीची जानवी न काढता, दोन नवीन जानवी न्यावीत (पुढल्याप्रमाणे चार जानवी घातलात.) असलेल्या बंधूंबरोबर पूजन करावे. वर विष्णुस्तुत असल्याने त्याला गोपदान करावे.

छानंतरचा विधी म्हणजे 'गौरीहर पूजन' होय. हा विधी वधूला सोमाग्य प्राप्त होण्यासाठी तसेच शुभ संततीसाठी व प्रथमान्याच्या समुपदीसाठी असतो.

हा विधीत कन्येला मंगलस्नान पाहून, पीत वस्त्र अथवा हळद ताललेसे वस्त्र नेसण्यास द्यावे. पीत वस्त्रातील वधूला त्या चरणातून कुंडळाची प्रकारची बांधा अथवा हट्ट तालत नाही. त्यानंतर पाटा व चवदा यावर हळदीने गौरी व शंकर यांची प्रतीक काढतात. (हल्लीमात्र गौरीराजेची तोंडळाने अभयपूर व बाळकृष्ण डेवराबाही प्रथा पडली आहे.) हा पाटयाला बरो सूर गुंडाळून गौरीराजाची पूजा करून सोमाग्य, शुभ संतती आणि धन-धान्य सिद्धीकरिता संकल्प सोडवात. त्यावेळी वधूची डाव्या व उजव्या हाताचा अंगठा सोडून बोटांनी ताम्हणातील तांदूळ घेऊन वहावेत. त्यावेळी "हे गौरीहा मला सोमाग्य दे, मला शुभ संतती दे, धन-धान्य समुपदी दे" असे म्हणजे, मुहूर्ताचे पूर्वी एक हला अंतरावर पूर्व-पश्चिम समोरसमोर एक शेर पाटच्या तांदळाच्या दोन एकाही कराव्यात. शेताच्या मध्यभागी स्वस्तिक काढून, उत्तरेस दत्ता करून तो अंतरपाट दोघांनी घरावा. पुढेच ते तोंड करून कन्येला उभे करून दोघांच्या हातात छिरे, गळ, तांदूळ देऊन, अभिष्ट देवतेचे चित्रित करण्यार सांगून घासणांणी 'सत्येनोत्तमिता' सूक्त म्हणून अन्यत्रांनी मंगलनामे गावीत, मंगलार्चक म्हणवावीत. शेवटी "तदेव तन्न" म्हणून अंतरपाट बाजूला करावा. एकमेकांणी, एकमेकांकरिता, अंतःकरण शुद्ध, स्वच्छ व निर्मळ ठेवू, आशा भावनेने हे भाव होऊनच पहावे व हातातील छिरे वरी एकमेकांनी परस्परांच्या ओंकारावर वहावेत. नंतर दर्भान्या आगने कन्येच्या मुखार्याच्या मध्यभागाला रगती करून ती दर्भ कन्येच्या ओंकारावरून मागे टाकावा. नंतर वारास पूर्वाभिमुख व वधूस पश्चिमाभिमुख बसवून बाणहोणांनी आरीवार्द मंत्र म्हणताना प्रथम वधूकडून नंतर वराकडून एकमेकांच्या मस्तकावर अक्षता घालाव्यात, असे तीन वेळा किंवा पाच वेळा करावे.

त्यानंतरचा विधी म्हणजे 'कन्यादान' होय.

वराचे तोंड पूर्वेत, कन्येचे पश्चिमेस अशी समोरारस्तरे उभी करून कन्यादात्याने पत्नीसह उत्तरेस तोंड करून बसावे. देवकालाचा उच्चार करावा. "मी माझ्या सर्व किराता निवृत्तिराय आनंदाने युक्त आता प्रह्लादक प्राप्तीकरिता हा वरापासून कन्येच्या ठिकाणी होणाऱ्या संततीच्या योगाने वरितारिताच्या कुळातील वारा आणि पत्नीच्या कुळातील वारा व माझ्या पंचवीस पिढ्या पवित्र करून, उद्धार करण्यारकरिता तसेच लक्ष्मीनांदाग्याची प्रामो होण्याकरिता कन्यादान करतो." असा संकल्प करावा. पत्नीसह उभे राहून, कन्येच्या

उजव्या खांद्यावर हात ठेवून "सुखातीकांकरांनी घुसत अशी ही कन्या, विष्णु अशा तुला देतो." असे कन्यादान करणाऱ्याने म्हणावे. "ह्या विधीस सर्व ज्ञात व्यापून टाकणाऱ्या पत्नीबरासार, सर्व देवता सांगीत आहेत. ह्याच्या समक्ष पितरांचा उद्धार व ब्रह्मादीक प्राप्तीकरिता ही कन्या तुला देतो" असे सुप्रसिद्ध म्हणावे. नंतर प्रथम कन्येने ओंजळ करावी व त्यावर वराने आगदी ओंजळ ठेवावी. कन्याविरत्याने वाराच्या हातात पाणी पडेन, अशा पध्दतीने हात त्याच्या हातावर ठेवावा. मातीने संततापार हातावर पडेल, असे पाणी पतीच्या हातावर घालावे, पतीने "ही माझी कन्या श्रीरक्षसिणी, प्रजापती देवतेची कन्या, प्रजापत्यादान करणाऱ्याकरिता मी तुला देत आहे." असे म्हणावे. वराने "मी स्वीकार करतो," असे तीन वेळा म्हणावे. नंतर वराने वर्षूच्या उजव्या खांद्याला स्पर्श करून 'क र्म' हा मंत्र म्हणून धर्म व प्रजाविरक्षदीकरिता मी ह्या कन्येचा स्वीकार करतो, असे म्हणावे. नंतर कन्यादाता धर्म-अर्ध-काम ह्या तीन गोष्टी करणाऱ्याकरिता ही तुला दिली आहे, ह्याचे उल्लंघन होणार नाही, असे वचन घराकडून घेता. त्यावेळी वर तीन वेळा "नमिचाराणि" असे सांगता. भित्ताने पायावर घुबोवता, तोंडाचा तांब्या, पंचपाणी, ताट, ताम्हण, समई, काश्याची चाडी व संसारोद्धारणी वस्तू, देवाख्यात, शालाच आंदण म्हणतात. हा आहारे अथवा भेटवस्तू नाही. कन्यादानाच्या संगतीकरिता दहा प्राधान्यांत भोजन घालावे. नंतर वराने परबक्षीवात या मंत्राने, कन्येच्या उजव्या कुशीला हात लावावा. ह्या मंत्राचा अर्थ असा हो, अग्निरासाच्या कुणेने ज्याप्रमाणे कक्षीवातला पुत्र शाला, त्याच कुणेने जमनाला आवडली संतती होतो. नंतर उजव्यापांने पूर्वी अभिसंगित केलेले पाणी घेऊन त्यात सुवर्ण, दर्भ, दुर्वा, पल्लव घालून उजव्याच्या ओल्या डहळीने वर्षू-वर घांता अभिवेक करावा.

गृहोत्थेष्टल

नंतर वर्षूपासं समोरपासोने वसतून दुपचा भिजविलेल्या वांडच्या सुताने ईशान्येकडून आरंभ करून गजधाराभायती व नंतर कर्मरेतोवाती चार अथवा पाच वेळा "परित्या" ह्या मंत्राने वेष्टन करावे. ह्यामागचा उद्देश एक प्रकारेच असून वेष्टोद्देशप्रमाणे संसार करून हे वचन घेण्याचा आहे. कंठोचे सूत्र जमिनीवर ठेवून, कटीसुत्रावर काढावे. नंतर वर्षूपासं उठवून, जमिनीवरील सूत्र उचलता. नंतर त्याला पीळ घालून, शिवले करून डहळडून व तोंडवर बांधून ते सूत्र वराने वर्षूच्या दाव्या मनगटाला "नीलतारिणि" या मंत्राने बांधावे. अभिरासिणिमाती नील व रक्त वर्णाची देवता वर्षूच्या हातीत राहते, शिवा नारा होऊन, स्वयंन पती सुखी होऊन संसाराला बांधला जातो. नंतर कटी कंठर सूत्र घेऊन उजव्या हाताच्या मनगटाल बांधावे (कुंभ विद्याहात कन्यादान, सूत्रवेष्टन एवढेच अवती.) ह्या विधीमुळे वराने संरक्षण होते.

अक्षतादोषावा

एका पात्रात दूध व दूध एकत्र घ्यावे. दुसऱ्यात ओल्या अक्षता घ्याव्यात. वराने वर्षूच्या ओंजळीत दूध-दूध दोन वेळा लावावे व दोन वेळा तोंडुळ घालावेत. नंतर पुन्हा

दोन वेळा दूध-दूध घालावे. तिची ओंजळ तशीच ठेवावी. त्याचप्रमाणे वराच्या ओंजळीत उपाध्यायाने अक्षता घालाव्यात. वर्षूच्या ओंजळीवर वराची ओंजळ ठेवून "कन्यातासवतु" हे सूत्र मंत्र म्हणून वर्षूने उद्गून 'मगो मे कामः समुपद्रातम्' हा मंत्र म्हणून वराच्या मस्तकी ओंजळीतले अक्षता वगड्यात.

नंतर वराने "वधू मे काम समुपद्रातम्" हा मंत्र म्हणून वर्षूच्या मस्तकावर अक्षता वगड्यात. अशा रितीने दोघांनी पुन्हा दोन वेळा करावे. दुसऱ्या वेळेस वधूने 'श्रियो मे कामः' वराने 'धर्मो मे कामः', वधूने 'प्रजा मे कामः', वराने 'यशो मे कामः' हा मंत्र म्हणून वर्षूच्या मस्तकावर अक्षता घालाव्यात. नंतर पूर्वप्रमाणेच वधूने वराच्या ओंजळीत दूध दूध लावून अक्षता दोन वेळा घालून पुन्हा दोन वेळा दूध दूध लावून नंतर कन्येची ओंजळ दुसऱ्याने भरून त्यात सोने घालून, वराच्या ओंजळीवर कन्येची ओंजळ ठेवून "कन्या तासपुत्र" हे सूत्र मंत्र म्हणून, वराने 'यशो मे काम समुपद्रातम्' असे म्हणून वर्षूच्या मस्तकावर अक्षता घालाव्यात. त्याचप्रमाणे वधूने 'मगो मे' वराने 'धर्मो मे', वधूने 'श्रियो मे', वराने 'यशो मे', वधूने 'प्रजा मे' असे म्हणावे. नंतर दोघांच्या ओंजळीत अक्षता भरून, मंत्र न म्हणता एवमेकांनी अक्षता मस्तकावर टाकाव्यात. वराने आपल्या मस्तकावरील एक पूर दुपचा कुडून, कन्येच्या कपाळाला तितक करवा. त्याचप्रमाणे कन्येने करावे. एवमेकांनी आपापले हात बदलून घालावेत. वरील सहा मंत्रांचे अर्थ-

वधू : माझी ऐश्वर्याची इच्छा पूर्ण होवो.
वर : माझी त्यापायी इच्छा पूर्ण होवो.
वधू : माझी संततीची इच्छा पूर्ण होवो.
वर : माझी धर्माची इच्छा पूर्ण होवो.
वधू : माझी प्रजात्यागनाची इच्छा पूर्ण होवो.
वर : माझी कितीची इच्छा पूर्ण होवो.

मंत्रालस्युष्ट बंधन

नंतर वर्षू व वर यांनी दोन सुप्तांवर गणपती पूजन (प्रयोगेनल ग्रंथप्रमाणे महालक्ष्मी, पार्वती व शक्ती यांचे पूजन) करून काळशा मध्यात, सुवर्णमापी वाटघावुक चोवीस इंच लांबीच्या अशा मंगलसूत्राचे पूजन करून, हे मंगलसूत्र घरापेने आपल्या हातात घेऊन, 'हे पतिव्रते, हे मंगलसूत्र माझ्या जीवनावे कारण आहे. म्हणून मी तुझा गजधारात बांधावा, घासुळे वू, पूण शोभर बांधावेत सुखाने राहावे' असे म्हणावे. मंगलसूत्रावरील सोन्याच्या पोकेळ वाट्या स्त्रीच्या हृदयातील उष्ण ऊर्जा समपातळीकर ठेवतात. तेथील ऊर्जा व दुषधंधी शुद्ध व स्वच्छ ठेवतात. सुवर्ण हे शरीरातील ऊर्जेची क्षमता टिकवून घ्यावे, तसेच वेडी विल्लल्या घालतात. त्याच्या संतुष स्त्रीच्या शीजोडाचे संरक्षण करण्यासाठी असतो. वरामना वर्षूला शांत, शैल, अलंकार घेऊन ओटी भरते. नंतर दोघांचा शैल, उघारो, त्यागधने गणपतीनेकी एक-एक सुपारी व अक्षता घेऊन गाठ बांधावी. नंतर वर्षू-वरानी हात धरून विवाहदिनासाठी जावे.

विवाह होम

वराने पूर्वसंत तोंड करून, आपल्या उजव्या बाजूस परतीस बसवून, आचमनादि देशाकालाचा उचार करून, प्रतिग्रहाद्वारे स्विकार केलेल्या वधूस 'भार्यास्तस्मिन् व गृहान्नि स्थित होण्यासाठी विवाह होम करीत' असा संकल्प करावा. 'अन आगुं', अग्निर्हवी, अनेकवस्त्र, वस्त्रभूषा, प्रजापती' या पाच मंत्रांनी गुणध्या आहुती द्याव्यात.

पाणिग्रहण

वराने परतीच्या पुढे उभे राहून 'गृणामि ते' या मंत्राने, परतीचा उजवा हात, अंगठ्यासह आपल्या उजव्या हाताने घरावा व एकमेकांनी एकमेकांकडे पाहवे. नंतर पूर्वस्थानी घेऊन, वधूला उठवून, तिचे हात धुवून, तिच्या अंगठ्यात रूप घालून, तिच्या भावाकडून गुणध्या लाहणा तिच्या अंगठ्यात दोन वेळा घालून घ्यात. त्यावर वराने नूत घालून, उभे राहून आपल्या दोन्ही हातांनी, उभे राहिलेल्या वधूची ओळख 'अर्चमण' या मंत्राने सर्व लाहणा होमना घेतली जाताना, उभे राहिलेल्या वधूची ओळख 'अर्चमण' या मंत्राने सर्व लाहणा होमना घेतली जाताना, नंतर वधूचा हात धरून (उदककुंड) अग्नीस प्रादक्षिणा करावी. नंतर वधूस दोन्ही पाय पाटावार त्रिकोण सादलून देऊन, पूर्वसंत तोंड करून उभे करावे. 'इममयान' हा मंत्र म्हणाला (अर्थ- हे मुली, तू माझासत्ताची मानने व शरीराने घट्ट रहा व जे पुढे अहित करणारे असतील, त्यांना आपल्या सद्गुणाने बरा करून दे) त्याच पध्दतीने दुसऱ्या वेळी 'वसूतं' हा मंत्र म्हणून कुणी करावी. तशीच कुली तिसऱ्या वेळी 'पुणं तु' या मंत्राने करून प्रादक्षिणा करताना 'अमोहप्रतिम' हा मंत्र म्हणून नंतर पाटावार उभे राहावे. (प्रादक्षिणा करताना मंत्र म्हणताना त्याचा अर्थ- हे स्त्रिये, मी त्वाविदरवरुण आहे, तू अमोहस्वरूप आहेस. मी आकामारूप व तू पृथ्वीस्वरूप आहेस, आपण दोघे अग्नी व वायूच्या यांच्या साक्षीने विवाह करू, एकमेकांस निष्कपट प्रेम करून, प्रजा उत्पन्न करून शंभर वर्षे जाऊ) भाताच्याच लाहणा का ? तर एक भाताच्या रोपान पाचवे ते सातवे दोणे अतनात (बहुप्रसवा). शिवाय एकदात आहे. भिन्नत्यावर पूर्ण फळे नंतर झाल्यावर ते जाली वाकने (वस) व सोन्यासारखे दिसेल (कर्मणिमान). म्हणून तू बहुप्रसवा, मम व शेवटपर्यंत कांतीमान असावीस, असे म्हणण्याचा उद्देश आहे. नंतर पुन्हा जोतवत बसून, 'प्रजापतये स्वाहे' असे म्हणून, गुणधवे तोंड आपल्याकडे करून, त्याला लाहणा वराने होमना घालून घ्यात.

समपटी

अग्नीच्या उत्तरेस सात तांदळाच्या राशी घालून, आठव्या राशीवर कस्तुर देवाचा, प्रथम राशीवर वसून आताला उजवा पाय ठेवावा. वराने तिच्या मागे घेऊन आपला उजव्या पायाचा अंगठा तिच्या उजव्या टाकाला लावावा. आपले दोन्ही हात तिच्या दोन्ही खांद्यावर ठेवावेत. दोघांनी बरोबर चालावे. प्रत्येक पाऊल टाकताना काय म्हणायचे व त्याचा अर्थ जाणवत प्रमाणे -

१) अथ एकपदीभव - अर्थ - हे वधू, तू माझाबरोबर एक पाऊल चालतील, म्हणून तुझे माझे सगळे झाले, म्हणून तू मला पाकडिपत्नी करून, अन्न पुत्रजाणी, मला शत्रुकुल होऊन,

आम्हा उभयतांना बहुत पुत्र होऊन, ते शालग्रुणी होऊन.

२) उर्द्ध्वपदी - अर्थ- हे वधू, तू माझाबरोबर दुसरे पाऊल चालतील, म्हणून तू माझे बल वाढविणारी हो.

३) रायप्रयाण्य विपदी-अर्थ- तू तिसरे पाऊल चालतील, म्हणून तू धन देणारी हो.

४) मायोभयान्य - तू चौथे पाऊल चालतील, म्हणून तू वैभव वाढविणारी हो.

५) प्रजाभ्य - तू पाचवे पाऊल चालतील, म्हणून तू संतती वाढवणारी हो.

६) ऋतुतु - सहजे पाऊल चालतील, म्हणून तू सर्व ऋतुसधे प्राप्त होणारे, ते भोग देणारी हो.

७) सज्जसप्रपदी - तू माझाबरोबर सातवे पाऊल चालतील, म्हणून तुझे माझाशी सख्य, अविचार प्रेम घट्ट झाले. सामप्रीमुळे स्त्री-पुरुषाचे सगळे किती दृढ होते, हे पावरून समजते.

समपटीच का ? तर भू, भुवः, स्वः, महः, जगः, तपः व सत्यम अशा सात तोंकांपैकी मला सौभाग्य देण्यासाठी. सामप्री झाल्यावर वधूच्या बाहिणीने आपल्या उजव्या हाताच्या अंगठ्याने, वधूच्या उजव्या पायाचा अंगठा रावावा, माहेरची आठवण विस्तर नसे, असा याचा लौकिकार्थ आहे. तसेच लाहणा घालून घ्यात, कानिपटीचा मान वधूच्या भावाला बराकडून दिला जातो. त्यावेळी वराचा कान वधूच्या भावाने धरून माडी भगिनी आपणाले दिती आहे. तिला नीट सांगलावी, असे म्हणावे. नंतर वधूने आपल्या भोवती फिरून वराकडे तोंड करावे. दोघांनी कपालास कपाल लावावे. (तसे झालेमुळे की भेट होते) कस्तुरातील पाणी घेऊन प्रथम स्वतःच्या मस्तकावर 'शालीरतु' असे म्हणून नंतर वधूच्या 'पुष्टिरतु' असे म्हणून 'भूदसंपदसु' घेता मंत्रांनी अभिषेक करावा. नंतर पुन्हा जोतवत बसून, हल्लीच्या पध्दतीप्रमाणे, याद प्रवेशनेच होम त्याच ठिकाणी करतात, व 'स्विष्टकृतादि' होम समाप्त होते. पूर्वी ब्राह्मणेची वस्त्राची मांड सोडली. त्यानंतर पती शालग्रुणी द्यावा. दोघांचे प्रेम अटळ राहिले व संतती प्राप्त होण्यासाठी वराने वधूचा हात धरून, उक्त दिशेस धूव, अंगठ्या व सामग्र्या हे तारे वधूला दाखवून 'प्रजावन्दि' हा मंत्र म्हणाला. नंतर 'समकुं' हा मंत्र म्हणून याद नूत आपल्या व परतीच्या इतरांना लावावे. होम समाप्त करून प्राश्नांकुण आशीर्वाद घ्यावेत. शालग्रानुसार दोघांनी साप्तिक आहार घ्यावा. पण तीन रात्रीपर्यंत जगून घ्यावेत.

राष्ट्रपदीस विधी खर् तर विवाहाच्या चौथ्या दिवशीचा जातू होताना, परंतु सगळा नाच हे शिष्टीपुत्रा होतवरच होताना. सामप्रीनंतरची विधी म्हणजे ऐश्वर्यादान विधी. (काही ठिकाणी वसंतपूजन, गणपूजन व नागवर्तिसंभन हे विधी असतात) ऐश्वर्यादान (झालाच 'झाल' असे म्हणण्याची प्रथा आहे) विश्वीषधे कन्यादानाची सांगता व वसंतपूत्री होण्यासाठी ऐश्वरी पृथ्व करणाऱ्याचा व वरमातेला ऐश्वरीदान देण्याचा संकल्प करावा. झा विधीला शास्त्रप्रमाणाने नाही, पण झा विधीची शक्ती-पार्वती देवता असते. वरमातेला सोंदळा लहान सुपे व एक मोठी परसट टोपटी तिचे पृथ्व करून द्यावी. त्याचवेळेस मानाच्या अशा

चरपक्षकाडील शिवा व पुण्य यांचे पूजन करावे. स्त्रीमध्ये ऋतू, सोळा दिवस असतो, म्हणून सोळा दिवे प्रज्वलित करून, सुषामध्ये देऊन वराकाल जेवूट जबाबदार व्यक्तीच्या डोक्यावर ठेवावी. आजयर्त प्रेमने सांभाळलेली विन्ती वराडील लोकांना करावी. त्यांचा वस्त्रादी देऊन समान करावा व सूर्यमुख ह्या संस्काराला वळजे. सूर्यमुख करतव्यामणी भावना अशी आहे की, अंतर्गत अशा वस्तू हटू लागणे कधीही शक्य आहे. वरामतेची हटू लागणाऱ्या यक्षता गृहीत घळून, वरामतेला सुखेचे मुळ आरशात दाखवतात. या विधीने वस्तू वसता आणत्या माडीवर बसवून दिवे मुळ आरशात पाहून, तिच्या भोगात शेंदूर-कुंकू भरतात. तिला साखर भरवतात.

यानंतर वपुची आई वरस ज्या खोलीत गौरीहर पूजन केले आहे, तेथे घेऊन जाते. नंतर तेथील कलाशातील पाणी आंब्याच्या पानाने वपुने स्वतःवर व वरावर उडवावे. छालाच 'आंबा सिणो' असे म्हणतात. त्यानंतर वपूची आई, वपूची मातल्यांनी ओटी भस्ते. नंतर वर-वपूच्या हातावर दाही देते. नंतर वराने अन्नपूर्णा व बाळकृष्ण ह्यांना पाट्याबळन उचलून, जेवूट मंडळींना नमस्कार करून, स्वतःच्या घरी तक्षशीपूजन करतव्यास प्रस्थान करावे. आधी म्हुट्याप्रमाणे हल्ली तक्षशीपूजन सुद्धा वपू-वरांचे करून होतवरच केले जाते. ह्या विधीमध्येच अंतर्गत असलेला आणखी एक विधी म्हणजे वस्तूला मुहूर्तमणी बांधण्याचा होय. कांस्त्याप्रातः तांदुळ घेऊन, सुकर्णाच्या काडीने गोपेश व कुलदेवतेचे नाव लिहिले, वपूचे वराने नव्याने ठेवलेले नाव लिहिले व नंतर ते कांस्त्यापान उजव्या माडीवर ठेवून वराने पत्नीच्या उजव्या कानात दिवे नवे नाव सांगून मुहूर्तमणी बांधावा. मग वपू उभी राहून वराचे नाव घेते. आता वर वपूचे नवीन ठेवलेले नाव सर्व लोकांना जाहीर करतो. ब्राम्हणाच्या आशीर्वादानंतर हा कार्यभाग संपन्न होतो. (वास्तविक तक्षशीपूजन हे गृहप्रवेशानंतर वराच्या घरी व्हायला पाहिजे, ते घ्यानांत घ्यावे.)

त्यानंतर हल्लवरील शेवटचा विधी म्हणजे हल्लवर स्थापन केलेल्या देवतांचे व मंडपदेवतांचे उत्थापन होय.

चवथी च्याय्याचे विधी

चराच्या घरी महत्त्वाचा विधी म्हणजे गृहप्रवेश होय. सल्लवरील कार्य केव्हाही संपले तरी गृहप्रवेश मात्र गुरुवारी काढून दिलेल्या शुभ मुहूर्तावर होणे पुढील सुखसमृद्धीसाठी आवश्यक आहे. म्हणूनच ब्राम्हणाकडून योन विवाह तीन शुभमुहूर्त काढून घ्यावेत. वपू, जेव्हा वराने वरागृही येते, तेव्हा वराच्या घराच्या उंबरठ्यावर तांदुळ भरून मग ठेवतात व ते मग वपूने आपल्या उजव्या पायाने तीन वेळा हळकावयाचे असते. गृहप्रवेश केल्यानंतर म्हुट्यदेवतांना नमस्कार करून, तक्षशीपूजन करावे. हे तक्षशीपूजन आणण होतवरच केलेले आहे) सर्व उपस्थितांना साखर वगैरे देऊन, विवाह विधी संपन्न झाला. असे संपन्नाने.

कालानुसंग व विजयटातील घटना पाहून बरेचसे लौकिक व शास्त्रविरुद्धा अनावश्यक विधी लोक विवाहात अंतर्भूत करतात. उदा. वराचे स्वप्न, पायपड्या घालणे, हळद रोळणे, जोडे तपशिक, सुपान्या तपविणे, वपू-वराना वर उक्तरून एकमेकांच्या माळबात होर घालणे, वपूवराने एकच विडा घालणे, झेंडा नाचविणे वगैरे ह्यातील काही विधी विवाह सोहळ्याचे गामीर्ष नष्ट करतात व एकत्रकाराच्या पोहळटपणाचे गालबोट समारंभास लागते.

सुद्ध चाचकानी शास्त्रापाठ नसलेले असे विधी करावे की नाही ह्याच्यावर खर विचार करावा. विधी म्हणजेच मुळतः कन्येचे दान व वराकडून तिचा स्विकार प्यादेच आहे. ह्याचा विस्तर पट्टे वेळ नये.

चौथ्यांशालक्ष योगी किरन, पुण्यकर्म केले असल्यात, मनुष्य जन्म प्राप्त होतो. हा जन्मानंतर, परमेश्वर प्राप्त होऊन मोक्ष गती प्राप्त होतो. म्हणजेच मोक्ष मिळविण्यासाठी मनुष्यायोगीत जन्म व त्यातच अंत होणे आवश्यक आहे. वास्तविक सर्व प्राणीमात्र वास्तव्येन जन्म घेतोत पण मनुष्य हा एकदश प्रणी असतो आहे की जो वास्तव्येन जन्म घेतो व मरताना पुनर्जन्म घेतला (इच्छा, भावना) ठेवून मरतो. सध्याती मिळवण्याभायने उरलेली वास्तव्येन दुष्ट शक्ती म्हणून मोक्ष मिळवण्यासाठी परमेश्वराने दोन गोष्टी इतर योगींसाठी मनुष्यायोगीत जास्त दिल्या आहेत तथा दोन गोष्टी म्हणजे वाचा व बुद्धी हा होत. मनुष्याचा जन्म जरी त्याच्या होताना नसला तरी मोक्ष मिळवण्यासाठी परमेश्वराच्या म्हणण्यानुसार वाचेचा उपयोग त्याच्या नामस्मरणासाठी आणि बुद्धीचा उपयोग सद्विचारासाठी करावा. असे केल्यासच हरिचरण प्राप्त होतात.

मोक्षप्राप्तीसाठी जसे हरिनाम व सत्संस्कारेकबुद्धी आवश्यक आहेत. त्याचप्रमाणे मनुष्यदेहाने आत्मा मिथून गेल्यानंतर देहाच्या सुस्तीसाठी वैदिक कर्मांनुसार किंवा धर्मांनुसार खातीलप्रमाणे संस्कार करणे आवश्यक आहे.

मनुष्यदेहावर आत्मा मिथून गेल्यावर म्हणजेच त्याचे विषाण शरीर (कलेवर) एक ते दोन पटिकोशेषा (अडीच ते पाच तासोशेषा) जास्त वेळ ठेवू नये. कलेवर जर जास्त वेळ ठेवले गेले, तर पृथ्वीला भर होतो व ती जगा दाख होते. परंतु जर प्राणोत्क्रमण प्रवेश काळानंतर म्हणजेच रात्री आठवे पुढे आले असेल, तर शय्याप्रमाणे प्रवेशद्वार सुसोपानंतर करावे. त्याचप्रमाणे बुद्ध्यांगीत अथवा त्याच्यावळील कोणीतरी व्यक्तीने गुल्फिकरून प्राणोत्क्रमाणाचे वेळी विचार किंवा पंचक नक्षत्र आहे किंवा कसे समजून घ्यावे. जर विचार किंवा पंचक असेल, तर विधीमध्ये फक्त पडतो. विचार किंवा पंचक असल्यास पावण्याचे कारण नसून कुठलीही दुर्घटना नवीकच्या काळात घडू नये म्हणून काही विधी करावे लागतात एवढेच. मनुष्य जागेवेळी भुलत, लहानसेला वगैरे होता का ? हे काळवाचास मार्ग नसल्यामुळे, प्रेत स्मरणाना नेण्यापूर्वी पाचवे श्राद्ध करण्याची पद्धत आहे. परंतु हल्लीमात्र हे श्राद्ध देवळा विवशी केले जाते. प्रेतला स्नान घालवे किंवा केवळ पाय पुणे. नवीन वस्त्र घालवे वगैरे पद्धती ठिकठिकाणी येनायेनाच्या आहेत. कलेवर घराबाहेर नेल्यानंतर आचारप्रमाणे दहा दिवस तेलाचा दिवा अखंड लावण्याची पद्धत आहे. त्या दीपप्रज्योतीवर आत्मा फिरत असतो, अशी समजूत आहे. म्हणून मोक्षानपूर्वी त्या दिव्यावळक भाकरीचे पीठ किंवा मिळतल्या भाताचे मुटुकुल ठेवण्याची पद्धत आहे.

कलेवर स्मरणानाच्या बाहेर खाती ठेवून ठिकठिकले अप्रभ (दाड) जीवाप्रमाणे म्हणून घेऊन मग्न स्मरणानात प्रवेश करावा. प्रेतला अग्नी देण्याआधी करावयाचे विधी गुळी ज्याला अंत्यसंस्कार काळाचाचे अधिकार आहेत, त्याच्याकडून करवून घेतात.

अतिशयसंख्य हे पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या अथवा सातव्या विवशी करता येते. अग्नी गोळा करण्याआधी प्रवेशद्वार केलेल्या ठिकाणी दूध शिंपवून अथवा पंचकाल (गोपू, गोमय, दूध, दही आणि दूध) शिंपवून खांदा, हात, दोषा आणि ठिकाणाच्या अग्नी गोळा करून पावचा बाहेर तांब्या, ताम्हण, पळी-भांडे, नैसर्ग्याच्या पंचासहे उलथीमध्ये बांधून ठेवाव्यात.

संख्यन केलेल्या अग्नीचे विसर्जन किंवा सुरू व्हावयाच्या आधी करावे. गोमयेचे विसर्जन केलेल्या मनुष्यास पुनर्जन्म नाही, असा समज आहे. अग्नी विसर्जनास शनिवार, रविवार, मंगळवार व अतिशयविसर्जन करणाऱ्याचे जन्मनक्षत्र हे दिवस चर्च्ये आहेत. अतिशयविसर्जन दहा दिवसांत केलेल्या गुरू-शुक्राचा अस्त व अधिक भास होवाच दोष नाही. ब्रह्मपुराणात सांगितल्याप्रमाणे प्रतिदिनी एक मिंड ह्याप्रमाणे दहा मिंड प्रेतदेहनाच्या दिवसापासूनच करावयास हवेत. ह्यातच अवयव मिंडदान असे म्हणतात. पण काही ठिकाणी तिसऱ्या, पाचव्या अथवा सातव्या विवशी किंवा चानू करतात. अतिशय नवव्या अथवा दहाव्या दिवसापासून विधी चानू करण्याची पद्धत पडली आहे.

किंवा करणाऱ्याने स्मरणाना वापरलेले तांब्या, ताम्हण, पळी-भांडे व नैसर्ग्याचे वस्त्र स्वच्छ करून घासावे.

दहा मिंड देण्यामागे भूतिका अग्नी आहे की, दहा महिन्यांत गर्भाभय मनुष्यदेह पूर्णपणे निर्माण होतो.

पहिल्या महिन्यात जीवाचे ओके निर्माण होते. तर दुसऱ्या महिन्यात कान, डोळे व नाक निर्माण होतात. तिसऱ्या महिन्यात कंठ, छाते, पुत्रा व वक्षस्थळ तसेच चौथ्या महिन्यात बेबी, शिंघा व गुद तयार होतात. पाचव्या महिन्यात दोष, मांड्या व पाय तर सहाव्या महिन्यात भेंदू व गर्भस्थाने येतात. सातव्या महिन्यात जीव स्वस्तीच्छयास करू लागतो. आठव्या महिन्यात दात व नख येतात व छातीपासून शरीराच्या खातील भागात केस (तोम) येतात. नवव्या महिन्यात वीर्य तर दहाव्या महिन्यात संपूर्ण देह तयार होतो. एक ते दहा मिंड देण्यामागे जीवाला अन्न व पाण्याचा पुरवठा व्हावा, हा उद्देश असतो. तसेच पदपुष्पांगीत वचनप्रमाणे भूतोकांपासून प्रेतलोकापर्यंतचा प्रवास निर्विघ्न होण्यासाठी दहा दिवस तेलाचा अखंड दीप व भोजनसमयी शिंदोरी म्हणून अन्न व पाणी ठेवावे.

विवी दहाव्या दिवशी चानू केले, असे गृहित धरल्यास, दहाव्या दिवशी नदीकिनारी अथवा शिवा मंदिरावळ खातील विधी केले जातात.

दहा दिवसांपर्यंत अवयव मिंडदान झाल्यावर, आठ मिंड दिले जातात. त्यानीत पाच मिंड प्रथम, वृत्तीय, पंचम, सप्तम आणि नवम ह्या विषय श्राद्धांसाठी असून उरलेले

आ.ण. उत्तरकडाल कुभावर - प्रतपारवारातील अनुस जांबासाठी पिढ

करुण आपापल्या उद्धोगाला लागवें.

मृतात्मा अवतारः। विरागी है। कौटिल्यः। आदि कर्मः। पुत्रे करारः। वाणी। ओ। एकोऽपि।
 श्राद्धे त्यागः। हे प्रकृतिः। मृतः। आदि। हे विरागी। तत्त्वः। आदि। कर्मः। वा। श्राद्धः। विरागी।
 ब्राह्मणः। मृतः। विरागी। हे। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी।
 आदि। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी।
 मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी। मृतः। विरागी।

आद्यभक्तिसिद्धान्तार्थी ब्राह्मणभोजन घालावे. श्राव्ह संभाषीनंतर लक्ष्मण अकारा, वसुधाण आठ व बारा आदिपद्याण ही श्राव्हसुध्दा ब्राह्मण भोजनाचे अथवा घटनी करायी. अकाराळा दिवशी अथवा बाराळा दिवशी पदपत्ते न्हावीत. आसन, जोडा, चक्री, अंगडी, तोंडा, यज्ञोपवीत, रंग, अन्न, अस्त्रावा असे हे पदार्थ मिळून एक पदपत्ते न्हे अर्गी पाठवण

होवयासाठी ही दाने आहेत.)

चरीलप्रमाणे सोळा मासिक भागदे अकराव्या दिवशी करतात. बाराव्या दिवशी सर्पिंडी काढण्याची असली, तरी ती अकराव्या दिवशीच करण्याचा अधिकार एकोईष्ट निधीने प्राप्त होतो. अधिक मास आला असल्यास, सोळा ऐवजी सतरा मासिक भागदे करावीत.

मृत झालेल्या व्यक्तीचे प्रेतत्व आजून, पित्त लीळांमध्ये जाणवतासादी, पिनादि मुद्दाल तीन विस्मयभरे कोरलेल्याच मिड मिळवणे, खाताच सपिडी बघणाला, हे कसपाविषयीची कालदर्शकानेचे पुष्कळ काळ सांगितले आहेत. हा विषयी पूर्वी आपल्या घरातील पडवीत किंवा गुप्ताच्या गोपचाला करीत असत. हल्ली सर्वसाधारणपणे शाहूत स्वयंघन किंवा दारुमन कसपाची पद्धत आहे.

अकराव्या-बाराव्या शिवरात्री, दीड महिन्यात, सिसऱ्या, सह्याद्र्या, अकराव्या नारायण किंवा पूर्ण वर्षानंतर वही दिवस पुढे नांदीश्रावध निमिषाकाशीरा, सपिंडी करावी. असे आठवडा प्रकर सांगितले आहेत. परंतु कुलसभामें भरतुं आहेत, पुराणाल्या अनुब्रुलसयाया शिवरात्र्या कराता, बाराव्या शिवरात्री सपिंडी करणे योग्य आहे. सपिंडी केळ्याशिवाय घरात भोग संकर्म करणें कल नवें म्हणून बारावा दिवस म्हणजे अशीचसमानीतकरा दिवस होय. सपिंडी करणाल्याने मूख अधिकार ज्येष्ठ मुलाल आहे, परंतु वृद्धीश्रावध (नांदीश्रावध), सुक कर्म करणो असल्यास, कनिष्ठ पुत्र, बंधू, बंधूया मुलगा किंवा अन्य सपिंड हो करू शकतो. वृद्धीश्रावध शिवरात्रेला अग्रगण्य करावी. मूल झालेला मनुष्य, सपिंडी केळ्यानंतर भित्तुलकांत जातो यास्तव सपिंडीच्या दुसऱ्या दिवशी पांथेय श्रावध करावे. तेंचाल्या शिवरात्री पांथेय श्रावध यास्तव पुण्याहवाचन, शिवमनामी करून प्रतिदिवशी उदकपुंथ श्रावध करावे. म्हणजे तेजज्जलानें पुरोहिताला तोंदुळ व पाणी द्यावे. सपिंडी केळ्यानंतर मासिक श्रावध, पार्वण शिवपिंडी, काशीरा, मासिक श्रावधाल्याभंगे मासिक कावें आल्यास मासिक श्रावध पुढे ठकरला.

मैत्रेयः द्वितीयं वरीं पात्राण विधीने एकदम वर्मशरीरतल सोळा मासिक श्रावण
 तेतल्याच दिवशी करणयाचा प्रघात पडता असून त्या-त्या मण्डित्याचा तो विश्रांतीचा व
 भोजनाचा काळ असल्याने आनंदभाजन व आसन भोजनार्थ कार्य केले जाते. भोजनोत्तम
 मध्याह्नकसमयी तो जीवात्म्या वर्तुणार्णवस्थ होतो. जरीत सर्व विधीया विनियोगाने सित दीपे
 तयार होते. त्या देहातला वसुणान् जातून व दह्मणान् जातून अशा जाळून अशा मुलास
 साळवळीवरील वसन करून देतो. अशा देहात एक जव अहोरात्र घालून गोत्यावर वर्मशरीराच्या
 आदल्या दिवशी तो देह यम दवर्तवी पोहोचतो. तिथे रुक्मण व वसुणान् त्यातला मुक
 करताना नंतर त्याच्या पाय व पुण्याचा विचार होऊन पुढील जन्माची व्यवस्था होते.